

На ніч до куг в'яжуться трикутні плити з ліхтарями відповідного цвіту. Затримувався на ніч переважно при річках Псел і Ворскла. Перша несе води з Курщини через Суми, друга – з Білогородщини через Полтаву. Береги тут без більших взнесенень, як скрізь, покриті зеленню дерев, трав та квітів. Більше осель при берегах. Перед тим виміняв продуктів за рибу в Кременчуці та ще й дістав два карбованці!

Оказується, з вудки можна жити!

Ось Оріль, колишня границя Лівобережної України з Диким Полем, Гетьманщини і Запорожжя. Тут стан мій був бідніший в дерево та й риби тільки на вечерю. Знову починає підніматися правий берег: менше дерев, бідніша трава. З видимої далеко лівої сторони осель мало. Багато піску, порослого верболозом, видно скотину та вівці. Рано вирушаю, щоб бути завчасу в Верхньодніпровську – місті мого народження, першої науки, отрочих років.

За високим взгір'ям і селом Глинище Дніпро повертає, і з далечини 9–10 км бачу зариси садів і будинків міста. Береги лісисті, високі, чимало підмитих дерев в воді, міста веселі, приємні, гарні.

Часу маю багато, а їсти хочеться. Привалую до берега, дві вудки в воду, казанок на огонь, хліб на досочку, скоро поспіє риба і картопля. Поплавки почали погрузатися – потягло!

Навіть їсти було ніколи. Несподівано просидів понад дві години. І не даром: маю в сапеті чим похастувати Оксану з сім'єю!

Під вечір витягаю човна на Литвинівці і посилаю до Гапоненків. Скоро разом з своїм майном приїжджаю до своїх рідних, вітаюся з сестрицею, Наумом Степановичем, Петрусем, вже чималим гарним хлопчиком.

Як завше в таких випадках – питання, відповіді, тем многість. З певним здивуванням стверджую, що гострота конфлікту з матір'ю і братом притупилась. Те і друге слово кинув Наум.

Може, мама і брат мають рацію? Дійсно, треба одбутись військовою службою. Це займе всього рік. Надії на забракуння ніякої. На свій зріст 177 см важу 83 кг, виспортований, досить сильний, доброї постави, лице опалене на шоколад, під першим пухом – темний кармін на всю щоку. Де там забракунють?

Візьмуть обов'язково! А може, вступить до війська раніше, охотником, “вольноопреділяющим”? Інший стосунок, краще відношення з боку офіцерів. За кілька днів пізніше, може, під впливом розмови, у сні прийшла Т. Прийшла, пильно подивилась, попрощалась і одійшла. Довго пам'ятав той сон!

Побув у Оксани три дні. Провідав знайомих, побував в місті, постригся, освіжився і з запасом всякої всячини з комори Оксани вирушив далі.

По дорозі затримався в Запорожжі-Кам'янському. На далеку одлеглість видно на небі темні хмари дому, цілий ліс височенних труб.

Це величезний металургійний завод. Працювало в нім коло 15 000 людей, в тім 80% поляків. Перенесений недавно з Домбровського басейну з Польщі з адміністрацією, інженерами, майстрами, фахівцями-металургами, надавав довго всій околиці провідного колориту.

Ввійшла і прийнялась тут польська мова, культурність. Побудовано два величавих костьоли. Повстав яхт-клуб з незаними кривими човнами-яхтами, каяки, становища тенісових ігор, і зовнішній вигляд тоже виділявся: худіші з лиця, менше коренасті і нижчі (середньо), чисто, по-європейському убрані. Фахівці високого класу викликали зацікавлення, поважання, хотіння бути подібним. Це місто дійсно було осередком культури. До того ще треба додати стриманість до горілки і добру безпристрасну організацію. Не виділялось поляка, москаля чи українця. Кожний працівник рівної кваліфікації оплачувався однаково. Приклад тому – Сергій Лобко, котрий вийшов дуже молодий на доброго модельщика і заробляв добре, краще, ніж не один модельщик-поляк з більшим стажем праці.

Завод належав до французько-бельгійського товариства. Було тут декілько бельгійців – цехових майстрів найвищої кваліфікації. Од самого початку до кінця 1-ї Світової війни – т. з. 1893–1919 рр. – директором цього колоса був дядько мого довголітнього начальника в дорожньому ділі інженера Заштовта.

Добрим словом споминали свого першого директора старі працівники, коли 40 літ з окладом пізніше там прийшлося побувати.

Тепер це велике місто Дніпродзержинськ з понад трьохсоттисячним населенням.

Коли тоді гігантом був завод з чотирма доменними печами, тепер їх дванадцять. Дійшли інші огромні заводи, десятки цехів. Місто само набрало всіх прикмет новочасного, культурного, урядженого в найвищій мірі.

Дальшим моїм пристанком була Лоцманська Кам'янка між Катеринославом та Кодацьким порогом.

Треба було докладно розпитатися про пороги, можливість пропливу там човном, порадитися у знайомих лоцманів та або найняти воза і пороги об'їхати, або одважитися та попливти.

Легковажність, дурість чи відвага?

Буваючи раніше на Кодацькому порозі завше не сам, не зверталось уваги пильнішої на людей в Кам'янці. Ввічливі, виду незалежного, переважно високого зросту, здавалось, дивились трохи легковажно на "гостей з города".

Тепер при березі підійшла група молодих хлопців, привітались ввічливо, запитали, чи хочу тут десь повудити?

Довідавшись про ціль мого приїзду і бажання тут побути два-три дні, хлопці коротко порадилися, помогли витягти човна, забрали речі та повели до дядька Якова Антоновича.

Коло церкви чепурна під черепицею хата на дві половини. Господар коло 60-літній, високий, міцний, повновидий мужчина з розумними очима, вислухав в чім річ, зараз же рішив все зразу. Кімнатка найдеться і ліжко з посланням.

Спати будем удвох з ним самим. Сім'я досить численна: сини коло 35 і 25 літ, їх жінки, четверо дітей. Чується дружність, порядок і кидається в очі чистота в мешканні та інтелігенція в очах. Та ще та спокійна певність в мові і рухах.

Панує ще розумна внутрішня дисципліна. Авторитет Якова Антоновича ненарушимий.

Знаменитий лоцман знає на кожнім порозі окремий камінь, добру і зрадливу течію, смертельно небезпечні водовороти для човнів і берлин, а скелі – для плотів-гребінок.

Знає залежність права руху води між двох перешкод, хоть ніколи не учив фізики, не чув про право руху води по трубі та рухів вихрових. А то відбувається на течії між каміннями чи скелями на порогах, де лоцман має завданням держатись стисло середини течії, щоб ні неждані подмухи вітру, ні оті рухи вихрові води не збили набік гребінки або берлину.

Близько сорока літ водив мій милий господар через пороги і плоти, і судна. Од робітника при бабайці до лоцмана, дядька інструктора – учителя лоцманів. Тепер вже не ходє через пороги.

Батькове місто зайняли сини, тожє знакомиті водники: старший – повноправний лоцман, молодший ходє помічником.

Покінчили в селі двокласову школу, добре письменні, знають давно Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Костомарова. Захоплювались “Тарасом Бульбою”. Тепер перечитали Кащенко (він навіть був у їх), мають “Кобзаря”, дещо Франка. Дав їм на пам’ять байки Глібова.

Привітні, інтелігентні, смілі люди, ціну свою знають! І батько, і сини багато розказували про пороги і їх *характер*. Про випадки, трагедії, безпеку.

Показували старого сивого діда, у котрого на очах згинуло двоє дорослих синів. А були випадки, що гинуло і 10–12 людей! Рідко, а буває.

Зразу здавалось, що хочуть налякати, одбить охоту од заміру. Одначє все було правдою.

Попросив молодшого пройтись на Кайдацький поріг. Місцевість порізана балками-ярами. Ідем то вгору, то вниз понад берегом. Всю дорогу чується гомін порога, наростає щораз сильніше.

Входимо в вуличку Старих Кайдаків і стаєм над порогом. Берег високий, крутий, щораз обривається. Гранітова маса виступає величезними частинами, спускається до берега гігантичними ступнями. Широкою полозою переходє ріку та виступає з води окремими великими каміннями.

Частину їх ще цокриває вода, що там кипить, піниться – значить, їх місто. Де ж сірий похмурий каменюка стирчить з води, вона стогне, реве, б’є в нього з розгону, обкидає, як слиною безсилої злості, вертається і обходе.

Вся понадкілометрова ширина од берега до берега покрита гребнями білої піни, полозою води, що несуться скажено між камінням.

Не можна зрозуміть, як тут можна пропливти? Мій провідник показує посередині, здається, вузьку пряму полозу. Там каміння не видно, а вода несеться з найбільшою силою. То і єсть *ход*!

Узнаю, що тут і на Сурському порозі ход почищений, там вода спадає невеликими ступенями.

Довідуюсь, що на всіх порогах вода спадає з висоти коло 30 метрів. З то-

го на Дідові-Ненаситцеві на цілих 6½ метрів! Це вже настоящий водоспад! “Цей поріг малий, от побачите Ненаситець – там є на що подивитись!”

На всіх порогах, як дуже висока вода, вони смирніші – пильнуй бистрину, і все буде добре.

В велику воду плотів на Ненаситець зовсім не пускають. Там чим більша вода, більша “гроза”. Самий напір води ламає на тріски могуті дерева товщиною 45–60 сантиметрів! Дійсно, трудно це уявити!

Вирушаючи в небезпечну дорогу, всі учасники і їх родини на березі, на колінах, лицем до церкви довго і усердно моляться. Це стародавній звичай, як перед боєм.

Лоцманська Кам’янка має свого вибраного отамана, котрий держе зв’язок між лоцманами і водною дистанцією.

Заробляє за свій небезпечний труд лоцманська артіль не зле, середньо 500–600 карбованців. Часом більше. Кінчають завдання в Кічкасі. Далі плоти і судна ведуть звичайно білоруси, найняті на місці виходу на воду. На порогах стають під команду лоцмана як поміч.

Самі лоцмани працюють, починаючи од 18 літ як учень-практикант, а право водить судна чи плоти достають не раніше 28 літ. Тоді одержують право держать екзамен.

Комісія з старих, досвідчених лоцманів під проводом інженера справджує практично набуті знання.

По мапі і з пам’яті кандидат мусить знати твердо всі значні каміння, ходи-фарватери при різних рівнях води, характеристику дна на всій довжині порогів, всі значніші предмети місцевості, на котрі в яким випадкові треба керуватися. Як треба приготувати судно, плоти в залежності од розмірів і яку обслугу-силу поставити.

Екзаменаторам-“дідам” розпорядливість та винахідливість уже відомі. На цій підставі одержується право водити плоти і звання лоцмана 2-ї категорії.

Ще і тоді він не попливе сам, а з призначеним “дядьком”. Тільки проробивши з опікуном з 10 курсів, стається лоцманом “первостатейним”.

Немало я наслухався тут про різні випадки, коли розбивались плоти, барки, гинули люди.

То чоло плоту нанесе на камінь, а задні дерева полізуть одно на друге і змелють на порошок, хто підвернеться.

То барку одхилить зсередини течії, тоді вода страшливим напором на “перостерна” з розмаху, в однім неуловимім моменті змете в бистрину весь ряд, що стоїть при стерні.

Це величезне стерно навіть на пароплавах уживається тут, як колись на козацьких чайках.

При нім становить в залежності од величини до величини судна 20–30–60 даже людей. Вміщене в товстих міцних лутках, додатково в’яжуться товстими канатами до обох бортів.

Деколи все це не витримує, скріплення вириває – і весь ряд людей летить в воду.

Не можна сказати, щоб такі балачки впливали заохочуюче на мій замір. З другого боку, коли бачиш стільки крутом людей, котрі кожного літа проходять

пороги 10–15 разів і розказують про це звичайно, як про звичне діло, без ніякого чванства чи хвальби, нехотя чуєш до їх довір'я, і приходе думка, що не кожним разом бувають нещасливі випадки.

Як же блищать очі у “помічників”, коли піде річ про пороги! Люблять їх і пишуться, що їм приходить боротись з небезпекою: вона їх розважає, хвилює і виводить з стану тієї рівноваги, в якій ми всі, ніби у півсні, перебуваєм.

В цих оповіданнях є якась спокуса, що тягне пережить те саме в боротьбі з небезпекою! Тривогу в'яже з хотінням.

Так слухають молоді воляки досвідчених, переживають в душі всякі моменти смертельної небезпеки, переживають тривогу перед невідомим, ще не гаразд уявляють той страх незнаний, про котрий чують; і одночасно щось тягне все те пережить!

Пізніше таке порівняння не раз приходило до голови. Тільки на війні страшніше, людей гине більше. Остаточно постановив попливти.

Записані і зарисовані всі ходи, прикмети і нориви всіх порогів. Вказівки, поради, наставлення Якова Антоновича і синів, здається, засіли в голову міцно. Остатнє слово було приблизно таке: “Був би твоїм батьком, не пустив би. Був би властю, заборонив би. Чув дещо про пороги, що там буває, маєш свій розум, в своїх руках держиш рішення.

Коли маєш охоту і твердо постановив пливти, помолись Богові і ризикуй. Май очі одкриті і пильні. Не згубись в опасності. Борони Боже пливти в найменший вітер. Човном завше легше, старайся користать з каналів.

Найбільше пильнуйся на Ненаситцеві. Зрадливий Вовнига і Звонецький. Не легкий і Вільний. Небезпека таїть ся скрізь на порогах. Про це пам'ятай, будь обережним. Злякаєшся, можеш згинуть, пам'ятай!”

Всі троє провели мене на берег, уклали і прикріпили що треба, та й, попрощавшись з милими симпатичними людьми, вирушив я на спіткання великої пригоди.

Погода тиха, вода спокійна, в добрий путь!

Вода скоро донесла човен до Старих Кайдаків, той гук, що чується на березі, на воді зовсім оглушує.

Докладно бачу пряму чисту полосу серед ріки, вона досить широка для плотів і більших суден.

Керуюсь на середину і виджу, як прибирає на скорості човен. Якийсь момент рвануло весло, на щастя, успів його вихватить з води. Човен трохи боком минає каміння з скорістю потягу.

Захитало з боку на бік, кинуло вниз, вгору, раз, другий, третій. Кругом неймовірний галас, рука вчеплена в борт, на хребті щось залоскотало, але зуби зціпились, обережно пробую вирівнять човен.

А він вже трате скорість, слухає весла, є на чистій спокійній ріці. Стихає по волі гомін на порозі. Ось воно – початок!

Малий Кайдацький поріг не такий вже смирний – мало не вирвав весло! Одначе наука: тримать весло обережніше, а човен держать носом стисло, серединою бистриної полоси. Про це ж говорили!

Сурський смирніший, пройшовсь цілком добре. Трохи на момент ніс зарився в воду, набралось її чимало, треба було вихлюпувати. Минаю дуже довге село Волоське. Живуть тут молдавани.

Знову поріг Лоханський. Цей минаю каналом широким, на яких 50 метрів. З швидкістю коло 50 км на годину виносе човен на спокійну воду. Далеко видно дерева великого острова. Керуюсь на нього і стаю на решту дня і ніч. Емоція пережитих вражень та фізичні зусилля вимагали порядного відпочинку.

Запасів мав всяких, порцію черв'яків, хоч цим разом вудить не збирався, та ще не було сіна до вигідного спання.

Одначе заснув скоро, проспав ранок, аж сонечко піднялось. На воді рябіла невелика хвиля. Значить, віє вітерок, котрого тут не чується в затишку. Відпочило добре, знову готовий до трудного шляху. Наука Якова Антоновича і синів стала в великій пригоді. Пізнаю каміння, як котрий зветься, різні виступи, дерева, на котрі або між котрими керуватись.

Підкріпившись, пройшовся оглянуть острів. Найти добре місто на вудки та ще кинуть оком на поріг Звонецький, котрий виразно давав знати про свою недалеку присутність, а був з тих коротких та сердитіших. На кінці острова було видно гриви білої пini на хвилях, темні плями каміння, чути сильний переливистий шум та галас.

Тут є обхідний канал з лівого боку. Головна течія перед каналом звертає направо, частина впадає в канал, а є така порівнюючи вузька, що треба міцно пильнуватись, щоб потрапити, де треба. Двом все-таки далеко легше тут.

Після ситого обіду і короткого спочинку, коли вітер притих, щасливо пройшов Звонецьким каналом серед пекельного галасу.

Трохи далі, на спокійній воді, цей галас злився в один тон і цим чимсь уподоблявся голосові колосального дзвону. Звідсіля і назва.

Тут по правім боці положене село Звонецьке. Не радили кам'ячани там затримуватись – вельми злодійкувате! Кілометрів 8 далі найстрашніше – Дід-Ненаситець.

Тут належить пильно розглянутись, зважить всі можливості, розпитать людей місцевих, проглянуть накинутий шкiс і рішити: об'їхати возом чи заризкувати? На острівку закладаю стан. Навіть сіно нашлось.

До Діда 2½–3 км. Готую вечерю і вслужуюсь. Не галас і пошум, а непереставний приглушений трохи грім! Якесь неприродня сила провадить колосальний бій! Чую велике піднесення, хочеться скоріше глянуть на ці змагання.

Рано приїхавши на праву сторону, де берег вищий, видно якісь великі будинки, парк, ряд хат.

Човен поставив в вигіднім заточку, котрий весь час на оку здалека. Далі берег іде півколом, виложеним великим камінням. Далі темна маса великої скелі вдалася в ріку. Іду понад берегом, виходжу на скелю.

Внизу вода з страшливою швидкістю б'є в камінь, обтікає його. Скеля нависла над водою так, що струмина летить підо мною. Спереду на всю ширину ріки стоять нерухомо гігантські каміння, а вода несеться мимо їх і через них.

Ото Ненаситець, страшливий Дід! Тут немає широкої полоси води, котра спадала б правильним водоспадом. Велика кількість потужних потоків летить з висоти понад двох метрів і тут, під правим берегом, зливається неначе в один великанський казан. Спустившись до підстави камінної громади з другого боку, над саму воду, що вся кипить і мчить так, що, здається, умочи палець, то тебе всього втягне без повороту (...). За скелею вода зараз ще раз спадає. Під кожним каменем, з котрого спадає вода, стоять вали піни і меншими кусками розтікаються далі. З усіх боків ідуть такі вали, перехрещуються. Збиваються, киплять. Подмухи вітру зривають з їх хмари водяного пилу, капель, а мокрі, чорні, хмурі каміння стоять в убранні з білої блискливої піни. Веселки грають в хмарах водяного пилу. І така, здається, вся ріка далі вниз, де зникає за поворотом. В тім хаосі руху людина не чує свого голосу, не чує нічого, не має міри. Чується тривога, стихійна буря гуків, грім, пекельний регіт. Перемішується разом почуття страху, краси дикої та величної. Де ж тут найдеш якийсь ход? Як радять лоцмани? Радять же!

Треба шукать. Між порогами стоять де-не-де куги, вночі огні на них не горять. Куги тут показують керунок для плотів і не означають глибини води, а каміння на дні – де може “заїсти” якір.

Вночі ніхто ніде не плаває. При повороті ріки видно якийсь старий канал. Вхід до нього цілковито завалений величезними каміннями. В каналі кілька легких човнів, котрі тут допливають з кінця. Хтось там сидить. Підходжу: хлопець 16–17 років ладнає невеликий ятірець. Лежать дві міцні вудки. Це рибалка, поріг знає як свою долоню. Кожду скелю, кожний камінь видимий і під водою, де творяться буруни та піна. Кожду течію та ступні спадів. Він літом сам живе і матір утримує з рибачтва. Доробляють в маєтку в гарячу пору.

На Ненаситці провів два дні, чекаючи на цілком тиху погоду та оглядаючи вздовж всі струми, спади, каміння, можливі ходи.

І тут, в цій неможливій хатині, панує зразкова чистота та порядок. Господиня, ще молода жінка, веде невелике хазяйство, дочка ходє до школи. Господар – рибалка – згинув в бурунах Ненаситця пару літ назад. Навіть тіла не викинула вода. Не шукали і того, що осталося од човна.

Новий знайомий радив об'їхать возом з 15 кілометрів за Вовнигу, хотя ж там на всіх порогах моїм човном каналами сплисти легко.

Ще раз підкреслював: користать з повного безвітря і держатись середини течії навіть в каналі.

Рада було розумна, та молодість має свою логіку ризику. Недавно якийсь човен проплив! Чом я не можу? Вертілась в голові думка смілого чину, хотіння пережить кілька минут великої пригоди!

Тоді новий приятель радив піднятья вище і лівим берегом вийти на “стінку”, себто на канал, там пильнуватись, аби не попасти в сильну течію, котру витворює скеля, здається, Розбійник.

Тут держать треба пильно і не середини струму, а середини скелі, а потім, в моменті приспішення скорості, ударить веслом раз і другий, щоб вийти на стінку. Далі вже як Бог дасть.

Ранок випав чудесний, вітру найменшого. Мій наставник поміг все укласти, прив'язав, показав, як якого міста спускатись. Послинив палець, підняв вгору і сказав, крикнучи в вухо, що можна.

Попрощались. Тричі перехрестився і почав підніматись вгору, а потім братись на ліву сторону.

Все йшло добре, керунок держу як треба, здається, і веслом порушив як треба. А вода так мчить, що весло як в густій смолі. І сталося щось незрозуміле. З жахом бачу, як човен летить прямо на страшний камінь, минає з правого боку і несе на півметра од нього прямо на високий бурун.

Далі одбувалось помимо волі. Мови не було про якийсь керування. Звірячий страх і безнадійність спаралізували все єство. Зостався інстинкт життя, боротьба в одрухах весла. Тут на ніщо не пригодивсь би найвищий клас плавання. Якимсь дивним способом кидало човен вниз, сказано вертіло, заливало водою.

Ніколи не міг потім зрозуміть, як опинився на спокійній воді. Приблизився до берега з трудом, безсилий, поламаний, мокрий, трусило, як в лихоманці.

Упав на гарячий пісок і лежав без руху довго. Переживав наново страх. Висушивсь на сонці, трохи прийшов до себе і почав потроху витягати човен далі на берег та виливати воду.

Ненаситець взяв, що міг. З начиння якимсь чудом остався чайник. Зник казанок, сокирка, чашка, ложка, сковорідка, торбинка з гачками і черв'яками.

Зникла і дорога пам'яткова двадцятка з набоями. Сховані під кормою на гачок одяга і черевики промочені, а з харчів, що були у сховку в "чардаку", хліб, сіль, пшоно, цукор створили масу, зліплена з десятком побитих яєць. Сало і ковбаса zostались в торбі, не гублячи свого смаку. Все це треба було сушити на сонці і доводити до порядку. Сірники, заховані в шапці, що якимсь дивом не злетіла з голови, просохли і дозволили розкласти огонь.

Під враженням пережитого голоду не одчувалось. Головним захотінням було висушення одягу, пледів, розкладення біваку на ніч та напиться чаю з вивару ожин. До речі, вудки, прив'язані до лавок, zostались в повній справності.

Одпочивав до ранку. Дальша подорож було вже не така небезпечна, проте жахлива лекція на Дідові примушувала перед кожним наступним порогом пильно проглянути мапу і терен. Слинить палець, слідить можливий керунок вітру.

Як пізніше довідався, пронесло мене через Ненаситець самим правдивим "ходом". Чи так було – не знаю, тільки гості-лоцмани, розпитавши, як несло човен коло Розбійника і де винесло на спокійну воду, запевняли, що то був єдиний можливий ход для плотів дерева.

Минувши по обіді остатній поріг, Вільний, або Гадючий, на третій день пристав до острова в 7-ми км од Кічкасу. Тут все було знайоме. На коники піймав пару клинів (Вид риби. – *Ред.*). Був, одначе, цілком знесилений, щоб далі рушити.

В скорім часі надплили з вудками двоє знайомих трохи рибалок з Павло-Кічкасу. Тут мали заночувати, щоб ранком ще повудити.

Привезли чимало харчів. Вечеря і сніданок випали смачні і ситі. Чув себе свіжим. Дивувались мої собесідники пережитим пригодам, тільки головами крутили.

Молодість і загартованість, спортові вправи на фізична праця дають людині багато на довгий час.

Бистра течія скоро донесла до Кічкасу. Одначе рішив одним замахом одбути задумане. Знайомі хлопчики швидко доставили, що треба, і навіть немалий запас червоних і білих черв'їв.

З вітром під вечір був уже близько Нікополя. Колись тут, на острові Томаківка, була Запорозька Січ. Нікополь звався "Микитин Ріг", а був січовою митницею.

Кінчається і славний Великий Лут – королівство риби, водяного штаства та незлічимої хмар комарів та мошки.

Ці малі кровопивці чинять неможливим перебування в цих багатих рибою містах. Колись запорожці рятувались дьогтем, смаруючи тіло і убрання. Всякі інші способи не рятують од муки живцем з'їдаємої людини.

Єдиним способом рятунку є дим з дубової губи, добре висушеної. Губа не гасне, тліє повільно і довго. Поміщають її в якийсь дріявий горщик чи бляшану коробку, подюрковану з усіх боків. Чіпляють до пояса.

Дим цієї губки їдкий, смердючий, забиває дух, одначе краще його терпіть, ніж поїть живою кров'ю кляту мошкарю.

Знаючи про цю властивість місцевості перед Нікополем і далі за ним, запас губки я мав, а до того кругом човна розклав на ніч димові огнища. Спать пришлося мало.

Над ранком чув, як напухає лице, болять і сверблять руки і ноги, хоть не розбувся і не роздівався.

Ранній вітерець розігнав хмари комашні, на ріці їх уже не було. Другу ніч спав у кужника в будці.

Побував в Чортомлику, де найдовше перебувала Січ.

Тут, в недалекій Капулівці, стоїть камінь-пам'ятник на могилі преславног кошового отамана Івана Сірка.

Ніяких слідів од Січі не залилось або не міг найти. До лиману не доїхав, нічого там цікавого не побачив би. Останнім пунктом були Олешки. Це дуже стара людська оселя. Про неї споминає Геродот, гречеський творець-батько історії. Колись якийсь час тут перебувала Січ після знищення Чортомлицької царем Петром I.

Тепер це бідна містина, положена на піскових кучугурах. Знана тим, що весною щороку сюди прибувало тисячі робітників і тут приїжджали з усього лівого боку Дніпра більші власники наймать робочу силу на працю в полі на різний строк. До Покрови, до Семена, до Івана Сікача.

Продав я тут свого човна і весь припас. Навіть добре заплачено. Пароплавом вернувся в Нікополь, хотів побачить деякі пам'ятки, що переховувались в церкві, а заховались од церкви січової.

Мав трохи клопоту з ошадною книжкою, промоченою водою. Треба було взять грошей на обув і убрання, знищені в дорозі.

В найнятій покоєві пролежав цілий день. За той час кравець пошив літній китель з сірого китайського шовку (че-су-ча) і полотняні штани. На ноги купив

білі полотняні туфлі, на голову – солом'яний капелюх. Своє старе все оддав жидови-кравцеві в додаток до платні за старанність. Кравець мав купу дітей, як кождий жид, і жив бідно. Купив білизну та верхню сорочку.

Переодівшись, пішов до благочинного просить дозволу оглянуть нікопольські церкви і довідатися про пам'яткові речі з січової церкви Святої Покрови.

Розпитавши, хто я, звідкіль, та вислухавши про мою подорож, симпатичний сивуватий благочинний дав записку до настоятелів, щоб показали все, що треба.

Додав при тім, щоб з належною пошаною поставитись до всього, що побачу. Заховать в пам'яті і в серці спомини про дорогі всім в Нікополі і для всього народу безцінні речі, які в найвищій пошані тут переховуються 150 літ.

Благочинний оказався великим патріотом, добрим бесідником, знав старину.

Що переховували нікопольські церкви. Враження

В новій мурованій церкві нецікавого стилю показано дві ікони – Христа Спасителя і Матері Божої – в кутих тяжких срібних окладах. Це дар Константинопольських патріархів.

Писані на липових дошках, ікони зазнали на собі впливу часу і сильно потерпіли од консервації. Деякі непорушені деталі свідчать про чудовий спосіб малювання візантійських митців.

В другій церкві-часовні – чудесної мистецької роботи іконостас. Царські ворота вирізані з двох половин дерева-великана.

Всі ікони старанно писані добрими митцями і належно утримані. Головні неоцінімі пам'ятники переховувались в третій церкві – Кладовищенській. Сюди вона перенесена як стала колись, а не була головною на Січі. Це є доказом, що за порожці мали не одну церкву. Почорнілі од часу, товсті дубові стіни заховали твердість кості. Нижній вінець, новіший, поставлено на каміннім фундаменті.

Ключі церковні були у титаря, а замикалась ця церков тільки в присутності священика.

Обоє, настоятель і титар, – вікові люди, дуже неохотно згодились одчинить церкву. Довше, ніж благочинний, розпитували хто, звідкіль, хто батьки, якого роду. Прозвище було титареві знайоме, в дальшій розмові виявилось, що чули обоє про Антона Миколайовича Авраменка. Не даром говориться, що “земля слухом повниться”!

Од себе пожертвував на церкву три карбованці. Врешті здобув повне довір'я, а тим самим – до оглядання неоцінімимих, неповторимих пам'яток козацької святині, ревниво оберігаємих духовенством, а цими двома дідами – коло півсотні років.

Мій Боже! Яке щастя мене спіткало! В досить просторій церкві двері, завішені килимом, вели до ризниці, досить тіснуватої і темної.

Тяжкі, оковані скрині титар одмикав масивними ключами. Видобувались одна за другою старинні дорогоцінності. Золототкані літургійні ризи, воздухи часів коло 1660 року. Огромне Євангеліє в срібній оправі вагою два пуди.

Як оборонці православної віри, діставали запорожці цінні подарки од патріархів Константинопольського і Єрусалимського.

Аналой під читання Євангелія з букового дерева надзвичай артистично оброблений інкрустацією з черепахи, перламутру та слонової кістки. Дар патріарха Константинопольського. Другий такий мається в патріаршім соборі.

Найголовніша, найцінніша святиня – це хрест з частиною животворящего дерева, привезений з Єрусалиму. Кипарисового дерева, вправлений в кіот, багато прикрашений рубінами і ізумрудами, поміщався на срібній дошці.

На головній стороні вирізано: “У сем хресті животворяще дерево”. На другій “Сія таблиця до Храму Покрови Пресвятія Богородиці сооружена коштом всього Войська Запорозкого. А старанієм ктитора Павла, за отамана Кошового Павла Козилецького ЛІЦІ (1747. – *Ред.*) году місяця октобрия 2 дня”. Бархатна плащаниця з золототканим написом: “Сія плащаниця раба Божія Іоанна Горкуша куреня Тимошевського 1756 году”.

В півтемній ризниці за цими віковими написами встають в уяві їх автори, сильні духом багатирі-лицарі.

Крім богослужебних речей, були інші дорогі пам’ятки, а між ним – два великі срібні ковші з накривками.

Один надзвичайно артистичної роботи. На ньому зображено всяку степову птицю та комах. Тут дрофи, куріпка, яструб, лебідь, не знані тепер інші птиці. Оси, бджоли, джмелі, жуки і т. д. На другім – медальйони-портрети.

В церкві мається запис походження цих ковшів. З них слідує, що перший здобуто в часі наскоку на Крим кошового Сірка в відповідь на напад орди на Січ та на війни з Туреччиною. Цей наскік змусив кримського хана покинуть турків і спішити на рятунок Криму.

Прибув пізно. Сірко з великою здобиччю вертався назад через Сиваш. Одбив орду вже на переправі. Крим було майже весь знищено разом з столицею Бахчисараєм. Звідтіль походе та чара, котру уживав Сірко, а за ним всі наступні кошові.

Друга чара привезена з походу в “Польщу ловить гайдамаків”. Діялось це коло 1746 року, коли, вертаючись десь коло Канева, пограбували маєтки саксонського генерала Вейсенбаха.

Про це читав пізніше в “Історії Русів” Бантиш-Каменського. Пізно повернувся тоді з церкви. Не стачило слів подяки.

В північ пароплавом вертався в Олександрівськ, маючи голову, набиту свіжими враженнями та думками про минуле.

Все, що займало мої мислі, одійшло набік, зменшилось. Тільки записані написи щораз прочитував, аби пам’ятать все життя.

Пильно прочитав я пізніше свіжу працю знаомитого історика, археолога, професора Дмитра Івановича Яворницького, видану в російській мові. Це “История запорожского казачества”.

В трьохтомовій праці, опертій на непорушні архів’яльні джерела, подає Яворницький крок за кроком розвій, побут, регулу і ціль цього єдиного в історії братства.

Запорожжя представлено як оригінальний рицарський орден на взірєць кра- щих часів подібних орденів Західної Європи.

На першім місті стала оборона свого краю, народу і всіх кривджених. Бо- ротьба за віру з ісламом, а пізніше – і Римом.

Панувала тут братерська рівність, поважання до старших віком і положен- ням. В житті щоденнім *братчики* керувались суворою регулою, були скромні в їді, ще скромніші в напоях, убранні та різних оздобах. Єдине, чим пишались, були зброя і кінь. Становили власність кожного, як і гроші. Решта була спільна. Мешкання, їда, труд.

Зброя різного походження, набута в боях, торгівлі, виміняна. Шаблі арабсь- кі, персидські, кавказькі, польські, індійські, багато оздоблені, так само рушниця та пістолі були головним стремлінням братчика.

Коні набувались переважно од татар (славні бахмати) та з Кавказу од ногай- ців і черкесів – вітроногих карабахів, певних в ході, гарної будови. З часом з цих порід і домішків анатолійського коня вигодувано свою породу. Мала всі прикме- ти перших. Залізу витриманість, надзвичайну шкорість, невимагальність до їди, невеликий зріст.

До коня рівно, старанно добиралась збруя: сідло, вуздечка, підхвістник, по спро- можності оздоблені срібними чи мідними бляхами. Наївною байкою читається у письменників такої міри, як Гоголь чи польські, про процес приймування до Січі.

Ніби вистачило перехреститись, заявить себе православним, поцілувать хрест – і “іди до якого хочеш куреня!”

Політична роль припадала особі духовній. Ще проще цей процес показано в радянському фільмі “Богдан Хмельницький”. Тут кардинальним завершенням словесної “анкети” є питання: “Горілку п’єш?” Отримавши підтвердження, голо- ва політичної трійки стверджує: “Істинно християнська душа!”, котру записують до якогось куреня. Тут певен поступ: урядує троє, щоправда, п’яниць, і запису- ють до якогось куреня.

Правді не відповідає.

Кажий пробуваючий на Січі приділявся братчикові в молодики, учився ре- гули, послухові, шануванню звичаїв і старших. В школі січовій проходив науку “як шаблею рубати та на коні реп’яхом сидіти”.

Тут же визначався по вдачі до піхоти, кінноти, в гарматчики, обозники. Міг також попасти до ремесла, в ковалі, колодії, до будівельників “чайок” або в ри- бальські ватаги чи в пастухи.

Головнішим і рішаючим було заховання в бою. Молодиком, бувало, ходили і по кілька літ. А вже про готовність молодика до вписання в реєстр братства зголошував опікун-братчик.

Січ була глибоко релігійна, любила і шанувала своє духовенство, щедро за- безпечувала свої святині.

На цілі релігійні призначалась третя частина всіх доходів Січі з здобичі в бо- ях чи з торгівлі. Частина немала йшла также в Константинополь і Єрусалим. Немалі пожертвування давали і окремі братчики, а особливо “прощальники”.

Були це вікові братчики, січові діди. Користались великою пошаною, не раз займали високі положення, бували курінними отаманами, осавулами, обозниками. Являлись хранителями січових традицій, звичаїв, прав писаних і неписаних. Слово і присуд дідів був законом.

Мало братчиків доживало глибокої старості. Звичайно гинули лицарською смертю.

Коли приходив час, як і почесна праця дорадча ставала не під силу, дід прощався з світом і ішов в монастир “спасатись”. Ішов в свій січовий Самарський або до Межигірського Спаса в Київ.

Курінь, до якого був приписаний прощальник, виділяв немалий почет, котрий проводив старого до монастирської брами.

Згідно з усіма дослідженнями, на Січі пило горілку коло 20%. П’янство було причиною виключення навіть бойового козака. Старшина, а тим більше діди, вирікались горілки назавше.

Коли хто випив чарку в міру, не зверталось уваги.

Прощальники були переважно заможні. Одкладали немалий гріш з своєї частини.

Ідучи спасатись, прощальник виділяв частину на добро монастиря, решту призначав на почастунок почетові і всім, кого зустрінеться в дорозі. Для цієї цілі ішов окремий віз з бочкою горілки, солоною і вудженою рибою, хлібом, салом і іншими заїдками. Спереду на возі грала музика.

Такі проводи одбувались гучно, весело, напоказ. Братчики накладали найкраще убрання, найдорожчу зброю, добрих коней під сідлом наряджали в кращу зброю*.

Тоді “на волості” одпадала січова регула. Можна було досхочу погулять, випити горілки, витанцюватися і попишатись.

Тяжко, одначе, каралось “скакання в гречку”, себто зговір з жінкою; за це каралось коло стовпа киями, переважно до смерті. За крадіж каралось шибеницею.

Прощальник на цей час позволяв собі на чарку, а коли міг, то і підтанцював. Їхав звичайно на возі, до якого було прив’язано старого бойового коня в повній сідловці. То хоть з трудом, прощальник часом їхав верхи, особливо через оселі, старався сидіть як колись, по-молодечому.

Немало в поворотній дорозі почет приводив охочої молоді, що піддалась картинній спокусі, покинула хати та пішла добувати козацької слави.

* * *

Яворницький одкрив очі на роль і життя Січі. Як же обидно, болюче і дивно робиться, коли такий великий польський письменник, як Генрік Сенкевич, митець слова, обізнаний з епохою, представив Запорозьку Січ як кубло розбійників, існуючих з грабунку, п’яниць. Релігійність назвав видумкою? Як міг нанести таку

* Зброя – це кінська сідловка. Сідло, вуздечка, черезсідельник, підхвостник, торбинки на пістолі, їду, овес. – *Прим. авт.*

образу нащадкам січового братства? Навіщо кинув нову жменю палива на попіл, що зостався од огню, в якому спалилась на довший час вільність двох братських народів?

Цей татарський нащадок з якимсь садизмом описує муки невинних людей на кождім кроці, словами свого богатиря Яреми Вишневецького вигукує з насолодою: “Мучте їх, щоб чули, що вмирають!”

Для мене Ярема нічим не гірший од інших магнатів.

Ярема розумніший, посідає кращу освіту од інших. Розуміє, що діється, а при тім одважний і рішучий.

Розумію його як магната того часу, не признаючого над собою ніякої влади, закону.

Хоть є за що його ганить, одначе хіба був правдомовний, та посідає по-своєму поняття честі, брехнею себе не покаляв, тільки... кров'ю.

Сенкевич в “Огнем та мечем” так розійшовся з правдою, що це вже граничить з брехнею і безсумлінністю.

Од польських письменників і істориків дістав, щоправда, належні різки і батоги. Та в тім попелі, де кинув жменю палива, тліла іскра, до якої ще раз спалахнуло полум'я. Дай Боже, остатнє.

Докази брехні Сенкевича я бачив власними очима. Якби і він бачив, певно, раніше всохла б йому рука, ніж так зневажить Січ, знану широко в світі, де шукали лицарської науки і слави люди високопоставлені, де за честь вписатися до братства платились немалі гроші князями, графами, вельможами.

Сенкевич не міг не знать, що між цими титулярними братчиками були польські вельможі на чолі з кандидатом до королівського трону великим гетьманом Браніцьким?

Шкода слів, зостається жаль та почуття несмаку, несправності, незаслуженої образи.

Сама тема “na podrzepienia serc” була не на місті.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА

Сім тижнів подорожі, повних пригод і вражень, поширили мої відомості в різних керунках. Ніби дійшло пара літ віку.

Опалений сонцем, провіяний вітром, трохи похудівший з'явився додому з готовим рішенням.

Те, що коштувала подорож, стократно оплатилось, а витратив небагато. Харчі майже нічого не коштували – продукти мінялись за рибу. Човен і всі припаси продались майже за подвійну ціну.

Пізналось ширше життя людей, Київ, Дніпрові береги майже на 1000 кілометрів. Пережилось серед природи чар літньої ночі, вечірніх годин заходу сонця та незабутнього пробудження дня в золото-червоних проміннях життєдайного сонця.

А головне – глибоке враження неоцінних січових пам'яток.

Радісно повітано мене дома, з неменшою радістю і я привітав своїх рідних. Була неділя, гостили якраз Войтенки.

Зібрались всі за столом, пообідали і почались розпитування. “Ну, розкажуй, хіба непогано провітрився? Були чутки, ніби бачили тебе на човні? Будем слухать, де бував, що бачив і чув?” – так розпочав Андрій.

Розпочалось моє оповідання про все пережите по можливості докладно. Слухали уважно, кидаючи питання про різні цікаві моменти. Як дійшло до порогів, а особливо пережитого страху на Ненаситцеві, мої слухачі завмерли... Були сльози, окрики страху, докори на легковажність. Тільки Андрій мовчав нахмурений, пильно дивлячись в очі.

Відомо, що найбільше сліз вилила матінка, докоряв Полікарп, Люба тихенько плакала, а Галя, бліда од страху, тільки очі ні на хвилину не одводила, притулившись до матері.

Настрій змінився, як почав оповідать, як рятувався од комариної смерті в Великому Лузі.

А коли почав розказувать, що бачив в нікопольських церквах, знову повна тиша та питання.

Темно було, коли кончилась моя оповість.

За вечерею об'явив своє рішення скоріше одвалить обов'язок військової служби, не чекаючи на призив. Рік мине скоро, будуть розв'язані руки. Що потім – покаже час.

Мама і Андрій згодились з цим. Всім стало легше. Побачився з Т., стиснуло щось всередині, але не так гостро, як раніше, хоть, здавалось, стала кращою. Трохи неначе посмутніла, почувши моє рішення. Обіщала ждять.

Дуже скоро все уклалось, і поїхав я рядовим охотником в 7-й саперний батальйон в Харків. По помірах і фігурі випадало йти до кінноти, одначе бувалі люди радили йти в сапери. Так і сталось.

Харків і військовість

Місто велике, має університет, інститути технологічний і політехнічний, великі парки, ботанічний сад, величезний зоологічний парк, де звірі і птиці живуть в умовах, зближених до натуральних.

Дивним видалось, що Катеринослав, вдвоє менший, має трамвай, а тут вагончики по рельсах тягнуть коні! Одна з важніших вулиць од вокзалу була брудна, що тоже не личило такому містові.

Люди на зовніш виглядали заможно, чисто. Харків був культурно-науковим осередком всієї Східної України, а одночасно важним промисловим та торговим пунктом і залізничним вузлом.

Йшли од нього і перехрещувались залізниці в шести напрямках.

Містилося тут чимало війська: піхота, артилерія і сапери. 7-й саперний батальйон містився в південній частині міста, в кінці довгої Сумської вулиці. Територія батальйону займала площу 45–50 гектарів. Містились в огороженім місті казарми, магазини, поміщення штабу, доми для офіцерів і їх родин.

На вільнім плаці одбувалась муштра, практичні роботи польові, будова різного виду окопів, траншей, тимчасових поміщень і мостів різного типу і призначення. Рядом з кошарами, одділений глибоким проваллям, находився великий університетський сад. Утриманий в натуральнім стані з густим пошиттям сад од вулиці мав ресторан, кофейню, квітники, открыту естраду для оркестру, хору або артистичних виступів. Недалеко, по противній стороні, находився іподром, де улаштовувались кінні змагання.

Приділений до 4 роти в 2-й взвод, зачав свою військову службу. Людей в казармі поміщалось 100–120. Кождий мав своє ліжко, столик на двох, вішаки на 25 чоловік.

В роті було 5 офіцерів і 26 підофіцерів, рядових 200 в рядах і коло 20 на кухні, при офіцерах, магазинах.

Поза працями практичними і муштрою по обіді в кошарах одбувалася “словесність”. На весь склад б-ну приходилось по національності: українців (малоросів!) – 60%, росіян і поляків по 15%, решта потроху жидів, греків, навіть з Кавказу пара. Всі жили на території України. По фахові найбільше ремісників, грохи хліборобів і інтелігенції – урядовців, купецьких синів.

Взагалі сапери були переважно дітьми міста з домішкою з селян. Був це елемент більше розвинений, рослий, грамотний.

Офіцери ввічливі, інтелігентні; серед них поважна частина з вищою освітою. Підофіцери, переважно надстрокові, як всі фельдфебелі, являлись інструкторами на практичних роботах, добре знали своє діло, держались з гідністю, ціну собі знали. Молодші підофіцери і ефрейтори, на котрих обов’язок накладав “словес-

ність” і початкову муштру, переважно з кінчаючих військову службу, мали половину дуже несимпатичних, некультурних і хамуватих.

Цей елемент переважно сільський. Ці перед молодими саперами любили показати свою владу, уживали в стосунку до слабших вульгарних виразів, не потрібно карали, а навіть були випадки мордобиття, як не було близько офіцера.

Ці ніколи не дозволяли бити солдата, а щоб собі щось подібне учинить – ніколи не чув. Пізніше бачив в піхоті, і то не раз.

Було в роті трьох Пархоменків. Два старших і один молодший унтер-офіцери. Один – “старший навчаючий” – провадив муштру. Знав всі уставні напам’ять. Літ з п’ятнадцять був в війську, інструктор знаменитий, постава зразкова. Держався як строгий, вимагаючий учитель. Другий взводний, добродушний, з завше веселим обличчям, мову пересипав веселими увагами, людина, посідаюча вроджений гумор. Тоже позастроковий, дбав про свій взвод і не раз поміг потрібному.

Третій, молодший унтер, кінчав свій строк. Невеликого зросту, міцно збудований, мав тонкий, сильний, пронизливий голос. Будучи “оддільонним”, замучував своїх підлеглих “словесністю”, муштрою, різним приставанням, карами. Являвся типом людини, створеної, аби докучати і затруювати життя другим.

Придирався зразу і до мене як до “вольного оприділяючого” інтелігента. В його очах, бігаючих неспокійно, чулась якась озлобленість і злість. Виливалось це в паскудних виразах і постійним криком.

Ніхто його не любив, часто однофамільці його осаджували. Молодший Пархоменко являвся плямою своєї частини, як це буває в кожній армії.

Споминав раніше, що під впливом брата (...) військова служба являлась злом, якого не можна було уникнути.

Муштра, “словесність”, наука титулування, зверхності, оддавання честі було нестерпимо нудне. Далеко цікавіші і інтересні були заняття практичні. Тут все мало свою ціль, своє призначення.

В повітрі од ранку до вечора, крім обідньої пори, панував галас: в різних кутках одбувалась наука сигналів на рижках, духових інструментах оркестру, барабанщиків. Окрема група проходила санітарну науку: перев’язки, обходження з хворими, покаліченими, раненими.

В недовгій часі од’їхали додому вислуживші строк, а почали прибувати новобранці. Спіткались навіть знайомі з Олександрівська, а з Верхньодніпровська – Микола Колісниченко, муж сестри Наума Ілпоненка.

Через свого взводного улаштував земляка рядом з собою та на першій порі і заопікувався.

Одночасно змінився взводний. Новий – Тюрін – москвич, з професії літографік, людина інтелігентна, має ще рік служби.

Цей прищипив скоро Пархоменка-молодшого, заставив змінити стосунок до рядових, припинити матюки і стосувати кари “з розсудком”! З приємністю довго згадував Тюріна, а спіткавшись пізніше, привітався з ним по-приятельському. Тоді він був молодшим унтером.

З саперів, які мали рік служби, добре письменних, справних в муштрі, здорових та поставних, виділено групу класників.

Це властиво школа для будучих унтер-офіцерів і ділиться на більшу – саперно-підривні, і меншу – мінерські класи.

Класники містяться в окремій поміщенні, опікуються ними офіцери-учителі та виділені старші підофіцери-інструктори. Тут відношення підкреслено ввічливе, дисципліна розумна, а вимагання загострені як в науках, так і в муштрі.

Особлива увага звернута на вправи гімнастичні, легку атлетику. Класники убрані в допасовані мундири і чоботи. Фуражки без козирків.

Мундири і штани чорні, на погонах з червоною випусткою – срібляна цифра 7, схрещені лопата з киркою.

Офіцери мають погони срібляні з золотими зірками і саперською одзнакою, фуражки з темно-зеленого сукна з чорним оксамитним околицем і червоною випусткою.

У підофіцерів срібляні басони на комірі і рукавах та срібні нашивки на погонах. Взагалі уніформа саперів була скромна, а одночасно підкреслено красива.

Піхота, кіннота та артилерія мали погони золоті. Гвардія носила срібляні.

Кормились сапери добре, ситно. Одночасно багато залежало од кухаря, а в кожній роті був свій.

Підкреслить треба загострений контроль діжурних по кухнях, а особливо службового офіцера батальйону, котрі слідили за кількістю і якістю уживаних продуктів та смаком обіду і вечері.

Класники мали певні привілеї. Наприклад, можливість частішого виходу до міста, отримання в першу чергу обіду.

Класи. Заняття

Заняття теоретичні провадили офіцери, а дещо інструктори. Входило в програму пізнання матеріалів: що до чого служе, що з чого робиться. Пізнання шанцевого інструменту, носимого і возимого, чим що виконується, до чого служе. Наука про порох, динаміт, піроксилін, тол, їх складники, спосіб уживання, приготування зарядів, мінування. Уміння читать топографічні карти, зробити щкіц-нарис терену, розуміється, початки до ширших відомостей про топографію.

Пізнання всякого роду окопів, траншей, уміння їх виконать на ґрунті і правилу розставити робочу силу. Пізнання польових мостів для піхоти, возів і артилерії. Одночасно вичувалась назва елементів та послідовність будови. Доходило до всього накреслення до кожного предмету належних рисунків, хто як потрапив.

І о диво! Почали ці заняття мені подобатись. Непомітно втягся в них і замітно почав виходити на перше місто. З охотою працював лопатою, киркою, сокирою, пилкою. Робив заряди, запалював їх чи то на гас, чи машинкою Сіменса електричною іскрою. Подобалось тут все. І як вибух перебиває товсте дерево, як заряд пороху далеко викидає 30 пудів каміння, як скоро складається і розбирається або нищиться міст.

Научився практичним способом облічити ширину ріки, провалля, робить шкiц терену. Перестало бути неприємним салютування, з приємністю козиряв своїм викладовцям і інструкторам.

Мав з гімнастики і стрільби добрі ноти. Рисунки найкращі. За те дістав на неокреслений час перепустку до міста.

З перепустки користав в кожний вільний час. Неохотно бував всередині міста, треба було “козирять” весь час направо і наліво, а часом ставать “во фронт” перед безпосереднім командиром роти і взвищ, то перед кожним генералом, а було їх немало.

В Харкові є на що подивитись!

1. Музей ізящних іскуств. Не такий, як, скажемо, Третьяковська галерея в Москві або Ермітаж чи Государственный музей імені імператора Олександра III. Проте є в нім скульптури і картини найзнаменитіших своїх і чужоземних митців. Тут і Антокольський, і Репін, Айвазовський, Шишкін, Ге, Васнецов, Куїнджі, Левітан, Нестеров і багато-багато інших широко знаних. Чужоземних митців не пам'ятаю.

Любив тут бувать, як і в університетській церкві, що була рядом з музеєм, а співав чудесний академіцький хор.

2. В Великому театрі перший раз в житті побачив і почув оперу. Був високо “на гальорці” – між студентами, солдатами та всяким незаможнішим людом. Враження трудно окреслить. Голоси і танці прехороші, а що воно означало – не розібрав, бо мало що чулось слів. Проте бив в долоні усердно, як били кругом бувальці.

3. Багатий обширний ботанічний сад. Тут представлено тисячі різних дерев, кущів, рідких розкішних квітів, трав з усього земного глобу. При гарно допилнованих алеях-доріжках та над ставами вигідні лавки.

Є тихі куточки над ставками, що можна спокійно посидіть, надивитись на незнані і знані квіти та рослини.

4. Зоологічний сад, якому рівного не прийшлося потім бачить. Його розміри позволяють жить тваринам і птиці в умовах близько натуральних.

В однім місті зебри і всякі антилопи гонять, як вітер, на 100-гектаровім просторі. В другім – сніжно-білі ангорські кози між високими скелями. Одна на найвищім камені стоїть в граціозній позі, наче з'ява з казки.

Довірливо, як діти, підходять до високої сітки сарни, поглядають чарівними очима на дітвору, що не менше гарними захопленими очима слідкує, як сарни беруть з рук те, що мама чи тато достає з купленої торбинки.

Царство обезьян од орангутангів до малюсіньких макак. Тут огидні мандрили, такі ж паскудні павіани і забавна мила дрібнота. Дітей тут найбільше, галасу тоже. А що вже різного хижого звіра!

Атракцією саду являються дикі коні-тарпани, звані кіньми Пржевальського, та степові антилопи.

Тут був величезний пітон і крокодил. Їх поміщено окремо в завше теплій кімнаті.

Всі види медвідів, а їх багато, мають вигідні поміщення, а завше силу гостей, що кидають різні ласощі.

Хіба все, що живе на землі, в воді і повітрі, тут зібрано! Десь бачив подібні варунки в зоологічному саду, хіба в Вроцлаві. Тільки розміром він втриє чи чотири менший.

Любив і сюди ходити. А вже найчастіше – до університетського, разом з казармами. Тут немає атракцій, зате багато диких кутків, котрі любив завше, аби бути на самоті.

Одного разу, сидячи на лавці в далекому кутку саду, несподівано побачив свого учителя з класів.

Зробив він рух рукою, щоб не вставати, і присів рядом. Був то поручик С-кий. Високий, стрункий, дуже красивий з лиця і постави.

Довідавшись, що нікого тут не ждуть, одразу перейшов на зичливо-приятний тон.

Запитав, чи подобається військова служба, які маю плани на майбутнє, про сім'ю, матеріальні умови. Просив бути одвертим, забути про різницю, що нас ділить.

Потроху все про себе розказав, промовчавши свою політичну пригоду. С. дуже уважно вислухав, ще давав кілька запитань.

Був захоплений моєю подорожжю Дніпром.

“Значить, в перспективі дальша наука?”

“Не інакше”.

“Розказали Ви про себе, послухайте мене”.

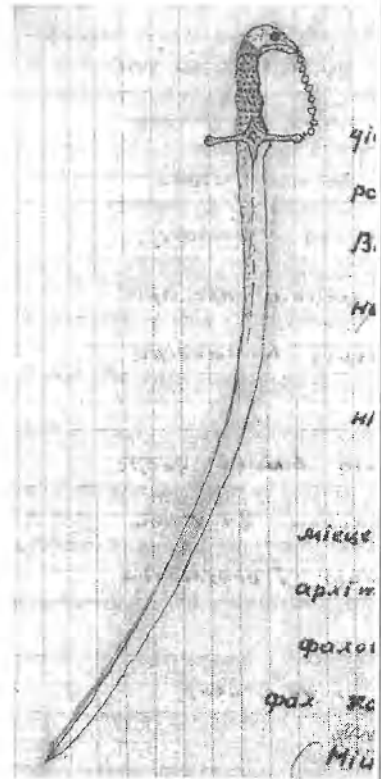
Поляк з походження, з підупалої шляхти, не маючи можності учитись далі, по закінченні гімназії за порадою поступив в військову інженерську школу три роки назад. Не збирається на цій останувлятися, а готується до вступлення в воєнно-інженерну академію. Тепер весь вільний час оддає на вдосконалення німецької мови. Знання німецької, англійської чи французької – головна умова.

В військовій школі наука, обмундирування, дуже добре утримання ні гроша не коштують, а коли учень-юнкер дістане звання портупей-юнкера, дістається 5 рублів на дрібні розходи. Кінчається школа – дістається ступінь підпоручика. Це уже дає передусім положення, по-друге, можливості такі: хто хоче посвятитись військовій службі, дістає чини, може йти до академії на два роки, закінчить вищу освіту.

Воєнний інженер ціниться дуже високо і відповідно оплачується.

Офіцер інженерних військ має більше поважання, ніж піхотний чи кавалерійський.

Не захоче остаться в армії – дістає звання місцевого інженера. Може бути, скажім, повітовим архітектором, керувати роботами. Кусок хліба фахова людина має запевнений. А вже добуде фах, хоче чи не хоче!

“Мій совіт: розважить і йти в Миколаївську воєнно-інженерну школу, і то – рішатся скоріше, класи кінчаються.

Додам ще те, чого не знаєте: маєте в собі заложену військову жилку, з Вас вийшов би добрий офіцер інженерних військ. А що будете прийняті – ручаюсь!”

Ще трохи посидів поручик, попрощався і пішов. Клина забив глибоко і міцно!

Рада непогана, я ще зовсім молодий. Чую, що і Андрієві упередження слабіють. Військовість – це не тільки знаряддя утиску в руках уряду: тут можна добути поважні знання, добути і вищу освіту. Скоро, доставши високу оціну, скінчив класи, дістав звання молодшого унтер-офіцера і три дні відпуску.

Військова школа. Столиця

З’явився додому в славі і почоті. В такому короткім часі дістать унтера – рін з одного боку дуже приємна, з другого – клопітлива. Андрій дуже підозріло поглядає на мої погони. Пом’ягчав, коли розказував докладно, чому навчився в класах.

Не хватило одваги признатись, що прохання про прийняття до військової школи уже пішло через командира батальйону по призначенню.

Відповідь прийшла скоро. Вступний іспит вийшов добре. Став таким чином молодшим португей-юнкером 2-ї роти Миколаївського воєнного інженерного училища і оддельонним в II взводі.

Тут не саперний батальйон, не казарми і не класи! Тут розкіш, повага, життя на високім рівні! Мрамор, бронза, дорога стильова мебель, килими, квіти, дорогоцінні картини, ідеальна чистота, життя зложено з стислістю хронометра. Дисципліна тверда, розумна. Обмундирования скромно-нарядне, чоботи хромові. Все на міру зроблено першорядними фахівцями.

Школа міститься в класично збудованім палаці, що зветься *Інженерний замок*, а раніше – *Михайлівський двірець* по імені б. властителя великого князя.

Тут колись був задавлений цар Павел I, а його дух тинявся по замку та лякав по ночах юнкерів, повнячих варту в великих залах.

Про дух Павла I ходили легенди. Передавались з курсу на курс, може, і привижались вразливим нервовим хлопцям.

Кормили юнкерів дуже добре і смачно, до столу сідалось чотири рази. День проходив так: в 6-й годині всі на ногах, ліжка заслані, інспекція і братство летить митись. 6.15. – гімнастика до 6.30. Сніданок: чай, булка з маслом і сиром або шинкою, балероном чи ковбасою. Од 7.00. до 10.00. – лекції, 10.00. – 10.15. – друге снідання, потім практичні вправи або наука кінної їзди на манежі: раз перед обідом, раз після обіду – два рази на тиждень. 12.00. – 13.30. – обід і одпочинок. Знову лекції. На обід давалось три дання, хто мав апетит – діставав додаток.

Процес їди одбувався під пильним гострим оком службових офіцерів. Їх уваги дотичились кожної дрібниці, були ввічливо-іронічні, і не один молодець од них червонів. Як сидіть, уживать і держать ложку, ніж, вилку. Як навіть хліб їсти, щоб не падали кришинки.

Професори-лектори – академіки з вищою освітою в віці 40–60 літ. Кілька лекцій мали професори політехнічного чи путейського інститутів. Пам'ятаю їх прізвища – Кривошеїн і Карташов.

Ці лекції будівництва і витривалості матеріалів будівельних були дуже цікаві, багаті змістом, слухались з приємністю.

Взагалі всі лектори були вимагаючі, але давали од себе багато знання. Хто хотів учитись – пізнавав і присвоював широкі знання, одні цікавіші од других. В більшості слухачів не були популярні лекції і практичні заняття в лабораторії по хімії. Може, не міг зацікавить лектор?

Всі любили топографію, а особливо практику в полі. Як в кожній школі, не всім одинаково йшло в різних науках або заняттях практичних. Примірно пізнання інструментів геодезійних, послугування ними особисто зрозумів одразу, іншому забрало часу немало. Знову ж клята хімія або машини, мотори давались мені з трудом, іншому – легко, залюбки.

Варто підкреслити два моменти. Хто кінчив реальну школу, добре креслив і рисував, ширше проходив математику та фізику, було спочатку далеко легше, як тим, що кінчили класичні гімназії. Також легше було технікам. Не знаю, чому приписать, що класики почали вирівнюватись потроху в науці стислій, а в хімії вийшли наперед?!

Другим цікавим спостереженням була поважна кількість поляків між юнкерами, не менше 25%. Поляком був і генерал – начальник школи, між іншим, дуже порядна, гуманна людина, чудовий скрипач. В школі оцінка поступу значилась системою 12-бальною. П'ять було тим, що в школі звиклій – двійка.

Йшло мені спочатку середньо. В нових умовах чув себе несміло, зв'язаний кожним рухом, словом, серед розкішних варунків, твердих вимагань, багатства занять. Старався по мірі сил бут пильним, виконувать завдання старанно.

Почав навіть виділяться в кресленні, гімнастиці, кінній їзді, володінні шаблею. На манежі, щоправда, довжелезний бич в руках ротмістра Мартинова “омилково” трапив не по коню, а інакше змусив “підібратись”, поправитись в сідлі. Іншим приходилось підбиратись частіше.

З часом збільшились заняття практичні. Часто велись вони рядом з Петербургом в Усть-Іжорі. Хто не працював фізично, не знав труду, тому було трудно з лопатою, киркою, молотом і т. д.

А треба було практично пізнать всі роботи, які прийдеться виконувать саперам. Офіцер винен уміть дати наказ і пояснить як, що робить, що можна од людини вимагать. Оцінить труд. Нелегко було, зате цікаво на практиці. Тут дійсно пізнавався і оцінювався труд людини.

Коли будувався та розбирався, приміром, участок залізниці, треба було рознести та розкласти шпали, укласти тяжкі рейки, забить гаки, накласти та скрутить накладки, вирівнять і підбить шпали. Потім все розібрать, позносить в штаб-лі, скласти порядно, підлічить.

При будові мосту належало всі елементи виконать власноручно. До уміння послуговуватись пилою, сокирою, долотом, свердлами доходило уміння послу-

говування аршином, тесельським олівцем та трикутником, дати міру затесам, довжину, виміри шипу і гнізда в дереві. По цих заняттях по ночах чувся стогін, на руках виростали пухирі, часто криваві, на плечах появлялись синяки.

Я належав до тих, хто легше переносив ці роботи.

З часом втягались всі. Розуміється, не була задовольняюча оцінка фахової роботи. А мостовик штабс-капітан Ушаков – людина флегматична, спокійна, вимагаюча, знаменитий фахівець – був скупий на добру оцінку і ступінь.

По таких практичних роботах збільшувались години лекцій.

Пізніше по черзі визначались юнкери провадити окремі роботи, а один – цілість праці. Інструкторів при практиці фізичній додавалось з вислужених добре платних досвідчених майстрів. Не раз такий дядя, показуючи слабому учневі, сам робив шип на сваї чи гніздо в накладці. Забивав більшість гаків при рейках. Розуміється, хто як міг – дякував з кишені. Ушаков старався не замічати цього, хочь око мав всевидюще. Так само офіцер-залізничник.

В цих заняттях що призначалось виконувати хочь без ентузіазму, але і без уникання, ні разу не мав лікарського звільнення, а їх було чимало кожний раз після Усть-Іжори.

Зверхність пильно слідила за вихованцями. Нотувалась пильність, здібність, сумлінність, слухняність, обов'язковість. Ноти мав добрі. Чим далі, йшло легше і краще. Не міг осилити почуття певної несмілості. Взагалі чулось, що вибиваюсь між кращих. Це знову виявилось в отриманні одним з перших перепустки в місто. А сталося після довшого часу, перед тим нікого не пускали.

При виході одбувався цілий церемоніал. Начальство оглядало виходящого з ніг до голови. Постава, стан одяжі, обуви, головного накриття були піддані, як під мікроскоп. Найменшої плямки, найправильніше місто пояса з штиком в піхві змірялось до сантиметра. Безкозирка насунута приписово на праву сторону. Рукавички мусять облягати руку, як резинові.

Не диво – столиця! Тут і члени царської фамілії, і високопоставлені генерали, тисячі офіцерів! А ще дуже важне – юнкери численних військових шкіл: піхотних, кавалерійських, артилерійських, морських.

Щоб не бути гіршими од вишколених на найвищий рівень павловців, набутих кавалеристів-ніколаєвців, учтиво-ввічливих моряків, треба було пильно уважати.

Сапери залюбки сходились і жили в дружбі з артилеристами. Тут було дві школи – Константинівська і Михайлівська, нам ближча, бо колись містилась в Михайлівськiм двiрці.

За першим разом мало що і роздивився, треба було часто козирять. Проте побув коло адміралтейства, в величнiм Ісакіївськiм соборі над Невою, узнав дорогу до Ермітажу та музею Олександра III. Там постановив побувати наступним разом цілий день.

Це не Харків! Очі розбігаються всюди, не можна зібрати разом вражень і уваги.

Про своє перебування в Петербурзі написав додому не одразу, а як трохи обізнався. Андрій трохи розсердився, а вкінці порадив попукати зв'язку з Українською студентською громадою. Прислав адрес Тоні Гладунівни, що тут кінчала тоді вищі жіночі курси. В тих часах до інших вищих шкіл жінок не приймалось.

На тих курсах разом з Гладунівною студіювала Ганна Панасівна Кугаєнко з Олександрівська. Обидві мали стать мені в пригоді. Старші од мене, свідомі українки, пов'язані з рухом революційним.

До їх також мав зайти, але не спішив з цим тим часом. Другим разом через тиждень – нова перепустка. На біду, діжурним офіцером був Ушаков. Цей непопушній флегматик-педант обходив виходячого та повертав на всі боки не менше двадцяти разів. Засував пальці за пояс, нагинав голову до чобіт, чи нема якої плямки, знімав невидиму пилінку. Майже обнюхував. Камінне лице рідко міняло вираз. Коли порушувались трохи густі русяві вуса, підбиралась солідна нижня губа, а голова похилилась набік – означало то задоволення і... усміх.

Виходилось од Ушакова, як з бані, і тільки на вулиці верталась рівновага. Більше кінчалось сакраментальним і безвиразним: “А вот, юнкер, я вам отпуска не дам”. Кінець. Крапка.

З Ушаковим жартів не було чи то в таких випадках, чи в праці. Одначе належить і те підкреслити, що не жалів часу на пояснення найменшої дрібниці, не вимагав скорого виконання, цинив розуміння речі і добре виконання. Не любив і не мав надсакування, зо всіма однаковий: чи то буде генеральський син (були!) чи незаможний, шукаючий знання і хліба юнкер.

Сумлінність була прикметою усіх професорів школи од капітана до полковника. Те саме можна сказати про інструкторів-майстрів, кухарів, обслугу. Школа стояла високо.

З предметів нефахових повторювався курс математики середньої школи з доданням вищої – “інтегральное і диферціальное ісчисленіє”.

Надзвичай цікаві були лекції воєнної психології. На превеликий жаль, було їх мало. Креслення і рисунок займали поважну позицію. В'язались з топографією і інженерією.

Тут розвивалась ініціатива, набувався організаторський хист. Несподівано родився талант художника, що пізніше ішов до Академії мистецтв, кінчав, здобував розголос.

Крім предметів спеціально потрібних для офіцера інженерних військ, доходили лекції з артилерії, кулеметів, піхоти: тактики і стратегії. Вспільного ділання всіх родів зброї. То значить коротко пояснялась артилерія – польова (наглядно), кулемети, піхотні вправи. Зв'язок входив в нашу безпосередню науку – телеграф і телефон.

На другім році науки наступав поділ по спеціалізації. Виділялись в сапери, понтонери, мінери в кріпості, залізничники, телеграфні і прожекторні роти.

Час ішов скоро; ще рік – і по школі. Вибрав саперні батальйони. Тут хіба найбільше можна добути знання в будівництві, зв'язку.

А тягло мене власне будівництво. Сапер був одночасно будівничим, дорожником, мостовиком, а навіть залізничником.

І так, я на другім курсі взводним старшим портупей-юнкером в 1-й роті. Іду добре між кращими. На мраморну дошку попасти не надіюсь і не претендую. Але... маю певні можливості.

А ці можливості такі: хто остається в армії, має право вибрати собі кожен батальйон чи полк, включно з гвардійськими. Міг також на час літніх лагерів просити приділу до кожної військової одиниці.

З останньої можливості скористав і “для практичних цілей” був приділений до лейб-гвардійського полку тяжкої кінноти – кінно-гренадерського в Петергофі, де був царський двірець з славними фонтанами.

В цім полку одбував службу мій свояк по лінії Зубів. Тим часом пізнав столицю, а властиво ті міста, де можна побачить найцікавіші історичні пам’ятки та багатство культурних здобутків.

Пізнав також немало цікавих людей.

В Ермітажі і музеї Олександра III був по кілька разів. За кождим побутом в однім і другім запирало дух незрівнянне мистецтво славних митців. Глибоке незабутнє враження змушувало забувати час і місто. Ось портрет “напольного гетьмана”: це ж наказний гетьман Подуботок, замучений лютим Петром I в казематах Петропавлівської кріпості, що видно серед Неві. Прибув боронити козацьких прав, а найшов смерть, як і тисячі козацтва, на костях котрих будувався Санкт-Петербург.

Картина Лосенка, де князь Володимир з рукою на серці схилився над Рогнідою. Тільки що зарізано її батька, князя Рогволода Полоцького. Лице Рогніди повне розпачу і образи.

Невизримий розпач, страх і безнадійність б’є з обличчя гинучих людей, сполучені з стихійною, нещадною, могутньою силою землетрусу визволених сил Везувію. Великий Брюллов показав в “Остатнім дні Помпеї”. Остатня “Тайна вечерея” Ге.

Смуток, глибока задума на лиці Христа, спертого головою на руки. Молоде, красиве обличчя апостола Іоанна рядом, звернуте в бік виходячого Юди, повне здивування, св. Петро, могутній старик, має лице, звернене в сторону Юди, ціла постать в непорушенні, готова кинутись, силою вдержати темну, зловіщу фігуру. Призначене має совершитись! Велика сила композиції і виразу у М. М. Ге.

Стає людина перед великим полотном оригіналу “Запорожці пишуть листа до султана”. Дивиться на розсміяне братство і поневолі починає сміятись. Що за багатство типів!

Немало треба було митцеві часу і подорожі, щоб їх зібрати! Од лівого починаючи, стоїть спиною до глядача козак, запалює люльку, дорога довга рушниця чудової східної роботи за плечима; під багато вишитою курткою – дорогий пояс, на ногах черевики – видно, зносив чоботи.

На дальшій плані дуже віковий дід. Лице поважне, достойний вираз. Іде дізнатись причини громового реготу. Видно, скоро піде в монастир спасатись.

Молодий, гарний козак-кіннотчик з списом, з смаком багато одягнутий, видно, успів показати себе в боях, коли допущений до кола братчиків. Сміється здоровим, молодим сміхом. З-за нього заглядає поважний козак, їдучи десь, пришов узнати, чого так тут регочуться.

Далі з перев’язаною головою великан. Він недавно був в бою. Не сміється. Вираз лица говоре, що ще переживає бій та думає про найближчий, як поведе

свій курінь та одплате за кров, що проступає на пов'язці. Далі – козак-шибайголова! Цей і око стратив, і зносився, проте не тратить веселої натури та їдкою гумору. Таких виставлялось перед боєм дражнить ворога. За ним літній козак та другий, молодший, рухом рук виражають задоволення. Далі – два діди.

Один – високий, худий, з довгими сивими вусами, видно, незадоволений з редакції листу. Уважає за непристойне, аби писать так в імені Січі.

Другий – кремезний, могутній, не поділяє думки товариша. Взявшись в боки, регоче громовим голосом. Багата шабля, червоний жупан, підперезаний дорогоцінним шалевим поясом, свідчать про заможність діда, що бував не раз курінним, осавулом, а може, і кошовим. Хрест на широких одкритих грудях, як і у шибайголови, говорить про прихильність до церкви і віри. З ним рядом видно могутню фігуру в кобеняку, що стоїть спиною до глядача. Видно, не бере уділу в писанні. Голова одвернута.

Головні особи – за великим простим столом. Центральна фігура – військовий писар – виводить гусячим пером знакомитий лист. Це бувший студент Київської Могилянської академії. Він заховав студентське при звичаєння підголювать чуприну та носить білі комірці. На обличчі тонка іронічна усмішка говорє про розум і досвідчення. Писарює не один рік.

Над писарем широко оперта кремезна фігура батька-кошового. На вольовім сильнім обличчі поблискують очі. Припорошені сивиною вуса, опущені вниз, криють незамітну розумну усмішку.

В цій людині відчувається воля, рішучість і певність себе. В жовтім жупані – полковник або курінний добірного Пашківського куреня, прибічної гвардії кошового, що носила убрання золото-жовте і такі верхи на шапках. Він хіба тоже незадоволений формою листа, як і високий дід? Коло нього засушений, худий дід з підстриженими щетинястими вусами захоплено сміється. З піводкритого рота стирчить єдиний зуб. Цьому хіба пора в прощальники?

Козак-силач аж одхилився од сміху, заклавши довгі чорні вуси за вуха. В захопленні пудовим кулаком ударив по широченній спині другого силача, що сидів рядом без сорочки і щось підказував писареві, підкреслюючи слова рухом лівої руки. Він так і не почув удару сусіда, що міг би іншого легко збити з ніг.

Найближче бачимо діда, що напівсидить, напівлежить на величезній бочці. Видно на ньому повний бойовий риштунок, навіть опертий на бочку буддимокмушкет, при поясі – порохівницю-ріжок, з-під білого жупана – кавалок червоних штанів.

З голоної голови рештки сивого оселедця легеньким пушком піднялись догори, клаптик сивої брови і кінець білого вуса та характеричні зморшки од очей дають зрозуміть, що і цей дід сміється од всього серця!

Риштунок, зброя, убрання показують заможність. Недбала позиція говорє, що дід ще повнить високий пост, може, осавула, може, судді. А може, в цей день є начальником варті, охорони Січі? Довго стояв я перед цією знаменитою картиною. Легко пізнав лице професора Яворницького в молодшому віці. Він тут писарем. Тепер чуприни не носє.

Кошовий Сірко також ніби когось пригадував. Кого? Кожний раз над цим думав і додумався.

В Харківському музеї був великий портрет знаменитого генерала Драгомирова, писаного Рєпіним.

Сірко мав той самий вираз очей, так само закреслене лице, розумне і рішуче. Тільки менші вуса, без шапки, в мундирі. Знову ніс інший, м'ясистий, "огірком".

Про Драгомирова тоді говорилось і в моїй школі як про широко освічену людину, теоретика-стратега, героя турецької війни 1877–1878 рр. Будучи командиром дивізії, він під огнем переправив дивізію через Дунай, коло зимниці, з першим ешеленом сам переправився, закріпився, а по скупченні всіх полків заатакував турецькі укріплення, заволодів ними і цим забезпечив переправу всієї армії.

Та переправа, виконана мистецько, дала Драгомирові Георгія на шию, а коштувала тяжкого поранення ноги.

За цей же чин 7-й Харківський саперний батальйон дістав найвищу нагороду – Георгієвське знам'я. То він перевозив дивізію Драгомирова! Мені прийшлося нести варту в поміщенні, де знаходився грошевий ящик і зберігалось те знам'я з написом. Тому пам'ятаю і місцевість.

Курінний пашківців – це полковник Михайлов. Учений артилерист під впливом українського театру Кропивницького цілком зукраїнізувався, став покровителем-опікуном студіюючої української молоді, незалежний матеріально, не одному поміг.

На картині з-за батька виглядає його 12–13-літній синок. Запорожець-великан з перев'язаною головою – артист, а кремезний дід в червоному жупані, що так широ сміється, – то професор Художньої академії. Це про запорожців.

Друга, не менше знаменита картина Рєпіна, – "Бурлаки на Волзі". Одинадцять людей, обірваних, різного віку, впряжені, як скотина в шлейки, тягнуть канатом проти течії берлину.

Тут не засміється ніхто! Люди тяжко працюють, каторжний труд. Обличчя того, котрий на першому плані, лагідне, розумне, виражає улеглість долі. Чується, що ця людина бачила кращі часи.

Решта обличчя без виразу. Живеться їм сьогоднішнім днем. Тільки молоденький бурлака виражає протест тим, що тільки робе вид, ніби тягне. Випростований, далеко посилає погляд. Може, побаче кращу долю? Цей образ будить сумління, викликає гнів, показує, як далеко одстала Росія од культурних народів. Понад сотню літ в Голландії, приміром, коні виконують працю бурлаків. Так само робиться в західних державах давно.

Понесе Волга в море багато води, поки начнем іншим способом тягти берлини. На Дніпрі чогось такого не бачив!

"Покорення Сибірі Єрмаком" Сурикова. Кількасот донських козаків найняли багаті купці Строганові, щоб заставили півдиких, вільних людей признати над собою чужу незнану владу і платити цій владі податі.

Цікаво, що між бородатими донцями на першому човні сидить при кормі з веслом типовий запорожець, має довгі вуси і нижчу шапку.

Маси сибіряків стріляють з луків, а не знають ще огневої зброї. Єрмака видно вже в царській кольчугі і шлемі, під знаменем.

Тут він не розбійник з Волги, не купецький наємник, а князь Сибірський, підбиває нові краї під царську руку.

Чудовий портрет мого улюбленого Шишкіна, праця Крамського. Дивиться в очі хороша людина, з добрими очима, лагідним свійським лицем. А тут його образ – “Корабельная рошча”. Високі прямі сосни, між ними пробивається струмок-річечка з пісковими берегами. Пора під полудень, проміння падають з правого боку. Здається, віти хитаються, а ніс чує запах живиці. Яка виразистість і краса!

“Вечір на Україні” Куїнджі, раніше писав про нього. Це чарівник. Змушує щораз вернутись до свого чуда.

В дикій, безлюдній країні під вечір байковий богатир-воєк старається прочитати старинний напис на високім, покритім мохом камені. З трудом прочитує таємничі слова: “Направо поїхати – багатому бути, наліво поїхати – жопатому бути, прямо поїхати – убитому бути...”.

Довгогривий кінь видимо стривожений. В траві – рештки кісток людських і кінських. Низько летить чорний ворон – віща птиця. Видається: між сірими великими каміннями блимають огники. Витязь похилив списа, думає, яку дорогу вибрати? Це Васнецова “Витязь на розпутті”. Все в цій картині загадкове і таємниче. Викликає тривогу, а одночасно хочеться, щоб вибрав витязь властиву дорогу і не згинув.

“Богатир” Врубеля. Картина-фантазія, хвилює, змушує переноситись думкою в країну казкової неспотиканої краси. Богатир тяжко озброєний, небувалої ширини рамен, сидить на коні-звірові з апокаліпсу.

Дивиться вдаль. Од коня і їздця б’є нелюдська несокрушима сила. В небі криваво-огненне світло падає на дерева. На землі пнуться мхи, ніби з-перед десятків чи сотень віків.

Все хіба найкраще з творів художників Російської імперії представлено в багатстві музею.

Ярошенко з картинами м’якого людського характеру, повні глибокого політичного значення. Правдиві прості поетичні крайобрази Левітана, Васильєва, портрети Крамського і многих інших знаменитих митців. Всього не передати, слабе мое слово!

В Ермітажі зібрані картини іноземних славних митців. Серед них багато портретів, картин релігійного змісту, побутові. Все приковує глядача найвищим майстерством. Ван-Дейк, Мурільйо, Веласкес, Рембрандт та десятки інших. Найбільше подобались мені картини Рембрандта, більше реальні і свійські.

Удалось через Таню і Кугаєнківну бувати на студентських збірках земляків. Оказалось їх тут багато, кілька сотень. Окремо існували “землячества” – київці, полтавці, волиняни, чернігівці. Збирались гуртки по 10–20 чоловік, складалися на вечерю, багато дискутували переважно на політичні теми, співали, часом танцювали, коли були інструменти.

Пізнав ближче чимало молоді. Виділявся серед студентів правник Неронович. Палкий, добрий промовець, весь палав нестримаючою ненавистю до царя і уряду. Цар був у нього тиран, кроволивця, уряд – кати. Красивий, високий, робив враження огненної головошки. Не зносив спротиву, називав опонентів служками капіталістів, підлизами влади і гірше ще.

Одночасно подобався і оддыхав, був свідомим українцем, а одночасно і більше інтернаціоналістом.

Колись Кугасніквіта впровадила мене в дом професора Артилерійської академії генерала-майора Михайлова.

Здивувало тут передусім багатство предметів українського походження. Вікна обрамовані артистично вишитими рушниками. Сам господар вийшов до нас в блакитному жупані, підперезаний дорогим золототканим поясом. Шовком вишитий комір сорочки зав'язаний червоною стрічкою, червоні шаровари впушені в жовті чоботи, м'які "сап'янці" з задергими носами і срібними підковами. Худий, з сивою головою і борідкою, генерал-професор говорив доброю українською мовою, а держався просто, як дідусь серед внуків. На свої 60–65 літ держався добре.

В кабінеті на стінах, завішених переважно плахтами, як в музеї, зібрана багата старинна зброя, набута на Україні.

Генерала легко пізнати з картини. Релін користався на взірць з частини убранных і зброї Михайлова. А чого тут в великім кабінеті не було?! Шаблі, рушниці, кинджали, пістолі, з десятком порохівниць, колекція люльок, капшуків на тютюн, баклаги.

Син – поручик-артилерист, поставний, привітний, як і батько, говорив тільки по-українському. За столом, покритим мереженою скатертю з такими ж салфетками, – тарілки, миски, куманці виробу миргородської керамічної школи. В вуглі – багато оправлений в золочені срібні рами образ святої Покрови, дві картини на стінах – "Козак Мамай" і "Гість з Запоріжжя" така, як і у нас.

В гостиннім покої картини на українські теми: Маковського, Пимоненка, Куїнджі. Доброї роботи копії в дорогих рамах.

Обід з простих блюд, тоже свійський: борщ, котлети з гречаною кашею, солодкі млинці. Чай з вишневим варенням. Виноград, груші, апельсини.

Хто хотів – випив варенухи або запіканки під ковбасу чи шинку. Господар і я – по "корякові" доброго вина.

Мило і сердечно нас запросили бувати на обіді щонеділі. Скористав з цього кілька разів. Денщик-полтавець у генерала служив літ п'ятнадцять. Мав сім'ю, дітей, жив в тім самім домі. Його уважали почти як свого в родині. Жінка подавала до столу і прибирала. Чулося в Михайлових, як у близьких родичів.

Певного дня прийшов новий гость з дочкою-підростком. Михайлови дуже були раді, цілувались і обнімались.

Це був колишній учитель української мови і історії Михайлових і багатьох українців. По національності поляк, історик, дослідник нашої минувшини, знавець політичних біжучих справ.

Раніше жив у Петербурзі недалеко, утримувався з лекцій, друкувався. Українською мовою володів з надзвичайною умілістю. Звався Леон Василевський. Дочка – худе, костисте дівчатко – мала ім'я Ванда.

Був це будучий перший міністр закордонних справ в непідлеглій Польщі і близький наставник-совітник її начальника Пілсудського. Колись обидва належали до Польської соціалістичної партії. Розійшлись в 1919 році власне з-за розбіжності в українських справах.

Тридцять літ пізніше те костисте дівча повернуло коло історичне Польщі, а ще пізніше вийшло за українського письменника, драматурга і міністра культури Корнійчука. Померла в Києві, маючи коло 63–65 літ.

* * *

Училище одвідували різні високопоставлені військові особи. Начальник інженерних військ генерал-інженер князь Туманов. Командуючий військовою округою великий князь Миколай Миколайович – дуже високий, худощавий, фігура і хід кіннотчика.

Одвідав і цар. Трохи розчарував його вигляд! Нічого з величності, середнього зросту, скромний полковник, без зір, горностаїв, в мундирі гвардійського пішого полку, широких козацьких шароварах. Серед оточення генералів в мундирах, капаючих золотом, поблискуючих самоцвітами зір, орденами, виглядав не дуже імпонуючо.

Спокійне лице, уважні, великі сірі очі, гарно підстрижена борода. Проїшов перед вишуканими юнкерами близенько, кожному заглянув в очі, зичливо, приязно. Коли заговорив спокійним, приємним голосом, зникло нервово напруження. Не можу слово в слово повторити короткої мови наставлення. Зводилась до того, що сподівається нас бачити в недовгій часі офіцерів, одданих службі Батьківщині. Наставляв пильно прикладатись наукам, аби бути гідними заслуженої, званої на світі слави руських воєнних інженерів.

Ні! Сто раз ні! Ця людина тираном і кровопивцем бути не може!

Лагері. Заняття і умови. 1914 рік – літо

Находило літо. Війська Петербурзької округи, а з ними і військові школи вибирались в лагерь, де одбувались маневри менших і більших одиниць.

Кінчались ці маневри загальним оглядом-смотром, так званім красносельським парадом, котрий одбирав сам цар в оточенні найвищих державних достойників. На цей парад з'їжджалась вся столиця подивитись на марш десятків тисяч військ Гвардійського корпусу і всіх військових шкіл, зібраних в "полк воєнних училищ". До цього параду в кінці лагерів шикувалось з великою старанністю, щоб все було гаразд.

На лагері виїхав з Гвардійським кінно-гренадерським полком як командир кінно-підривного взводу. Перед тим кілька день зайняли приготування, обізнання. Цей полк мав свій початок коло 1660 року, коли після смерті Богдана

Хмельницького почалась на Україні епоха, названа Великою Руїною. Люди кидали насиджені міста і переселялись на територію Московщини. Так повсталася Слобідська Україна і козачі слобідські полки, переважно кінні: Харківський, Чугуївський, Ізюмський, Сумський, Охтирський, Павлоградський. Пізніше названо їх гусарськими, а Ізюмський – кінно-гренадерським. Ще пізніше повстав другий Ізюмський гусарський полк. Пам'яткою початків в полковому музеї стояла хвацька фігура козацького сотника в кунтуші, шапці-кабардинці, з кривою шаблею, пістолями за поясом, в широченних штанах і жовтих чоботях.

Полк тяжкої кінноти мав доборовий людський і кінний матеріал. Приймались вибрані з мас хлопці не менше 80 кг ваги, 90% з України. Так само коні сильної будови, високі, всі вороні або карі.

В чорній уніформі, блискучих лакерованих касках, узброєні в списи і тяжкі прямі мечі, полк видавався грізною неодолимою силою.

Як у всій гвардії, командирами полків були генерали, дивізіонами командували полковники.

Офіцери переважно з знатних родин, матеріально незалежні. Кожен мав, крім службового, власного коня доброї породи. Шамерування на мундирах сребряне.

Командир полку – генерал, барон з прибалтійських німців. Поважний процент офіцерів мали титули: князь, граф, барон.

Вирушення в лагерь, життя в наметах, свіже повітря в сосновім лісі, трохи послаблена дисципліна одбилися на людях.

Початкові полкові вправи, недалекі марші виконувались охоче, весело. З підривниками перевів пару усних лекцій, кілька показових вибухів піроксиліну.

Раніше прислано з дому шаблю, просив про це усильно. Хотілось трохи нею похвалитися, а може, і блиснуть на великім смотрі.

Багато часу ужив на фехтування. За учителя мав поверхстрокового вахмістра Кржемінського, першорядного рубаку. Щодень пробувався з ним на еспадронах, пізніше на палашах. Рука і око вироблялось скоро, певно, було щось вродженого. Далеко було до Кржемінського, проте з іншими йшло цілком добре, з чого більше мене був задоволений Кржемінський, не жаліючи вказівок.

Шаблю жалів уживать, щоб не поцербить. Палаші тяжкі, з виборової сталі. Зрештою спробував, просив тільки вахмістра легше наносить удари. Голову і все тіло забезпечувала сітка з сталевого дроту – каска на голову і потрійне брезентове убрання з вагою. На велику радість, шабля приймала палаш легко, по кривому вістрі одлітав він вбік; на момент противник одкривається і не успіває одбити мого удару!

Того мало. На шаблі ні найменшого знаку, а на палаші зазубини! От що значить старинна дамаська сталь, є за що її цінить.

Кормились гренадери ситно, хліба і м'яса доставали більше норми в інших полках. Кожен майже командир ескадрону з власної кишені докинув на кухню. Коні вилискували, маючи під достатком харчів і пильну старанність. Про харчування офіцерів нема що говорить. Закуси, вино, чарка-дві горілки, три-чотири

дання – це обід. Рано, так, як в нашій школі, – чай, булка з додатками, з собою в по-ле булка така сама, до манерки, як хто хоче, чаю, кип'яченого молока, компоту.

Тривожні дні. Маневри чи демонстрація?

Несподівано полк знявся з міста: звинено намети, переодіто в похідну форму. Збільшено обоз. Вирушено в складі 2-ї гвардійської кінної дивізії приспішеними маршами на південний захід.

Полки йшли ґрунтовими дорогами рівнолегло в близькій одлеглості. Денно робилось 50–60 кілометрів. В марші гренадери мали багато роботи з чищенням коней і допровадженням до порядку себе. Ночувалось в селах; десь завше для штабу полку знаходився маєток. Погода стояла тепла, суха. Завше в повітрі в часі руху було багато пилу, од котрого найгірше було остатньому 4-му ескадронові, хоть і тримались 100–150-метрові інтервали.

В марші перший раз побачив командира дивізії. З'явився він потім не раз. Казали, що був дуже вимагаючий.

Пишна фігура, взірець кавалериста в кожній дрібниці. Був то генерал-майор Павло Петрович Скоропадський, пізніший гетьман України в 1918 році. Налезав до осіб, близьких царському двору, і титулувався членом прибічної групи (свити) Його Величності. Так говорив вахмістр 4-го ескадрону Казимир Кржемінський.

Вимагає – то вимагає, нічого не подарує, все запам'ятає, скрізь загляне. Кожного гренадера, коня, сідловку, зброю огляне найпильніше. В кухні гляне до котла, спробує обід чи вечерю.

Це все одбувається мовчки, часом пальцем ткне на якусь несправність. Після інспекції кілька гренадерів стоїть “під палашем”.

Може, у коня не старанно розчесана грива, ушкоджене копито, не дочищено, мала недокладність в уложенні сідла з стременими, щось непомітного в екіпунку чи зброї.

Тут Скоропадський собаку з'їв! Ми самі пильнуємо, щоб все було гаразд, і гренадери стараються, немає потреби їх підганяць. Одночасно приїзду дивізійного виглядають нетерпляче, бо завше зоставляє кільканадцять рублів і більше нагороди.

Коли який гренадер має все в повному порядку – дістає новенького срібного карбованця.

Вахмістр за порядок в ескадроні дістає новеньку зелену троячку. Я сам кілька разів діставав.

Офіцерів тоже не пропускає. Подивиться на нього – весело робиться. За 15 літ служби в полку не бачив ні одного офіцера справнішого од дивізійного, а пам'ятаю його ще молодим, бо ми хіба одних літ. Він тоді служив в кавалергардах.

Перед царським парадом бачив раз, як рубав лозу! На коні сидить, неначе злитий в одне, скаче як вихор, і шабля тільки блискавицею мигає в одну і другу сторону без похиби! Мав подібну до нашої – криву, нестройову.

І там казали тоді, що вимагаючий од солдат і од себе. Щедрий і, видно, багатий.

А от наш барон – гривеника не дав нікому. Скупий, як кождий німець, хогь також багатий і має генеральський чин. “Проте командир справний і справедливий”. Так говорив вахмістр Кржемінський, бувала людина, порядна і дуже добрий рубака. Пробиував з ним биться на еспадронах не без поводження.

Інспекція одбулась тим разом поспішно, випала непогано. Свою троячку Кржемінський дістав.

Придивився пильно Скоропадському. Дійсно, зразок кіннотчика на коні і на землі. Високий, широкораменний, тонкий в поясі, великі сірі очі, орлиний ніс, підстрижені світло-русі вуси, сухощаве расове обличчя. Дуже велике подібенство до колишнього гетьмана Івана Скоропадського з портрета в “Історії України-Руси” Аркаса.

Все на ньому – уніформа, зброя, лорнет, польова торба, навіть свисток – не во рухнеться, не зморщиться! Здається, і шпори інакше дзвенять. Кржемінський вірно накреслив вигляд.

Голос, спокійний баритон, вмовляв повне довір'я до себе. За цим командиром солдат піде, і сам він солдата поведе і не ухилиться од небезпеки.

Вся гвардійська кіннота зблизилась до границі з Німеччиною. Ходять чутки про великі корпусні маневри.

Кінним гвардійським корпусом командує генерал Хан Нахічеванський.

Знову одержано відомості про маси піхоти і артилерії в недалекій одлеглості. Всі сили творять І армію під командою генерала Ренненкампа, знаного з Японської війни, доброго командира дивізії.

Мешкаємо по хатах латишів-хуторян. Земля не дуже урожайна, багато садів і лісів. Чимало скотини, овець. Живуть латиші в середнім достатку, чисто, порядно. Коні невеликі, міцної будови. Вози переважно однокінні. Взагалі латиші спокійні і маломовні, держаться незалежно, хогь не цураються нас і не одмовляють в послугах.

Зникли золоті і срібні погони та шиття. Полки перемундировані в спосіб похідно-бойовий.

Збільшено запас патронів і зарядів в наших батареях. В моім взводі повний запас піроксиліну, динаміту, гранат і пороху. Пішла чутка про непокій на Балканах і можливість війни з Австро-Венгрією. Перша армія становить демонстрацію, щоб Німеччина не стала по боці Австрії. Ніхто нічого не відає, од світу ми одрізані.

Військо посіріло, втратило блискотливість, напружилось. Чекало якогось розв'язання.

Весь корпус гвардійської кінноти передвинуту до Західної Двини, де наступила концентрація коло м. Якобштадт.

Тут одбулась інспекція всім частинам Ханом Нахічеванським і великим князем Миколаєм Миколайовичем. Стало відомим, що в Сараєві забито австрійського наступника престолу; Австрія оголосила війну Сербії; Росія, протекторка балканських слов'ян, оголосила війну Австро-Венгрії і двинула на Галичину кілька армій. Оголошено загальну мобілізацію.

Армія, коли говоримо про офіцерів, слабо орієнтувалась в ситуації політичній. Знано, що існує потрійний союз Німеччини, Австрії і Італії. Протистоїть цьому союзові потрійне порозуміння Росії, Франції і Англії.

Було очевидним, що Сербія буде роздавлена колосальною перевагою Австрії в масі військ і техніки, не дивлячись на хоробрість і стійкість сербів. Цього допустити не дозволяло побратимство крові і честь Росії. Притихли внутрішні неполадки, весь простір незмірної імперії цим разом порвався і став по стороні сербів.

В районі Poniewież-Rocięny корпус підійшов безпосередньо до німецької границі по правій стороні Німану.

Тут належить підкреслити інспекцію корпусу командуючим всіма військовими силами на Західній Двині і Німанові генералом од кавалерії Ренненкампомф. Фігура заслуговує на увагу.

Величезного зросту і масивної фігури, з великим обличчям, з величезними вусами, на коні золотисто-жовтої масті, в уніформі забайкальських козаків, весь був жовтий!

Верх шапки, лампаси, канти, петлиці окрашені світло-жовтого цвіту лимону, вуси, брови, і з-під шапки видне волосся цвіту світлого помаранчу.

Кавалерист знаменитий і одважний вояк. В Японську війну заробив Георгія, будучи молодим командиром корпусу. Знаний з рішучості і твердості.

До вишикуваних в ідеально рівні ряди під'їхав з скаженою скорістю, а коня спинив на самій середині з такою силою, що той присів на заді і врився всіма копитами в землю.

А командуючий навіть не ворухнувся! Ото кіннотчик! Ніби зачаровані, ряди приготувались щосили одповісти на привітання генерала-велетня, котрого перший раз бачили, а який показав, як їздить треба і держатись в сідлі.

Сталось несподівано інакше. Відповідь на привітання ніби захлиснулась і впала невдало. Голос Ренненкампа був несподівано тонкий, гавкаючий та рипучий. Ждали голосу-грому, а тут загавкало невелике сердите песеня!

Інспекція була гостра. Чимало лунало гавкання-крику. Недаром називали генерала "жовте небезпечинство".

Далі наступив перехід Німана, рух в керунку Маріамполя-Кальварії над саму границю Німеччини.

Наш полк становив ліве крило дивізії, а 4-й ескадрон – ліве крило полку. Ескадрон мав роз'їздами нав'язать зв'язок з козацьким Донським полком з сторони Сувалок.

Належало бути в повній бойовій готовності, їхать понад граничним ровом, стежити пильно, що робиться по німецькій стороні, ночувать в визначених місцях, виставивши охорону.

Денно робилось 40–50 км. Погода суха, гарна. Вечорами розправлялось ноги, милось, чистилось, гострилось палаші, а головне – пильнувалось коней, щоб були добре накармлині, вичищені, щоб підкови міцно тримались.

Населення польське біднувате, на малоурожайній землі. Другого дня маршу спіткали ескадрон німецьких гусарів. Оддавши військове привітання, з цікавістю

взаємооглядаємо. Народ рослий, коні добрі, шиті добре мундири з чорними гусарськими подвійними петлями, на шапках виразно ознака “гусарів смерті” – череп з кістками наперехрест.

Посадка добра, зброя, як і у наших гусарів, – криві шаблі, короткі карабіни, піки. Видно прив’ючені кулемети. Роз’їздаємось в протилежні сторони. По спиті пробіг холодок...

Кидається в очі різниця осель над границею. По нашій стороні – сірі дерев’яні хатки, криті соломою, і там солідні муровані будинки під червоною черепицею. Граничні ліси по нашій стороні – рідкі молоді дерева з пеньками старих вирубаних сосен і ялин, там – ненарушений старий деревостан, повний сили і краси.

Видно ще яскравіше різницю на полях. На тій самій піскуватій малоурожайній землі тут – ріденька тонка стерня, там – ніби щетина, густа стерня, рівно зібрана косарками і до колоска зібрана кінними граблями.

По обох сторонах та сама мова, та сама мазурська людність – і така колосальна різниця. Бідність і заможність.

Недаром Шевченко назвав німця “мудрим”! Дійсно, уміють господарювати скрізь: у себе і на чужих землях. Згадався Кічкас, Хортиця. Там так само.

Масмо доїхати до граничного містечка, змінить там кордонну охорону, забрать од неї запас патронів, виставить сильну охорону з офіцером. Щось буде..

Мало хто спить в нервовім напруженні. Мало де світиться. В містечку повна тишина, ходять патрулі.

Довго сидимо у командира ескадрону, найменшого в полку ротмістра, доброго кіннотчика, господаря і начальника.

Вечереємо без традиційної чарки. Навіть чаю випито мало. Щораз зв’язковий приносить відомість з охорони про тишину на німецькій стороні, де панує темнота і не чути ніякого руху.

Мені треба було вертатись до школи, міг також якийсь час зостатись. Перемогла гостра цікавість життя в бойовім напруженні. І мінерів своїх полюбив.

Так почалась війна 1914–1918 рр.

Година 2 в ніч 2-го серпня 1914 року. Бойовий сигнал сполоху! “Всі до коней! Збірка!” За кілька хвилин ескадрон вишикувався перед мешканням командира, котрий був на коні. Кулемети приточені в в’юках коло лівого крила, далі – повозка з вибуховими матеріалами, кухня і невеликий обоз.

По привітанні ротмістр, ставши на стременах, спокійним голосом, в котрім чулась повага хвилі і взрушення, повідомив, що “Німеччина оголосила Росії війну. Хоче налякати і змусити до стримання помочі братам-сербам. Ми не злякаємось! Сьогодні Перша армія всією силою вдарить на Східну Пруссію і Кенігсберг. Кіннота понесе огонь і розстройство. За годину вирушаємо за нашою розвідкою на ворожі простори! З заходу ударять наші союзники – славна геройська Франція і могутня Англія!

Поздоровляю Вас з першим днем війни!

Кінно-гренадери підтримають славні традиції свого полку, одного з найстарших в усій армії, славу Першого козачого сумського слобідського полку, з котрого ми починаємся. Кінно-гренадери з честю виконують обов'язок перед Батьківщиною і Престолом! Свій штандарт держатимемо високо. Поздоровляю Вас з честю збройної боротьби за нашу Велику Батьківщину! Ура!!!”

Громове “ура” понеслось в німецьку сторону і одбилось в лісах.

“Приготовитися, оглянуть зброю, набої, кобури в сідлах. Спокійно слухать і виконувать накази старших”.

... І перша кров...

Світало. Обережно, з висунутими переднім і боковими роз'їздами, ескадрон вирушив в керунку на Гольдап. Було тихо. З лівого боку за лісами показалися стовпи диму, щораз густіші і численніші.

Донці дійсно понесли огонь! В нашому керункові переважно хутори. Люди або спали, або з страхом дивилися на нас в вікна.

Деякі доми були порожні, видно, люди вискочили з теплої ще постелі і поховалися. Ми не палили таких хуторів. Не піднімалась рука. Місцевість хвиляста, видно багато озер і озерець. З правого боку великі масиви лісів. Менші скуплення дерев з усіх боків.

Бокові роз'їзди тримаються в одлеглості видимості. Передній – далі, часом ховається в балочці, часом криють ліски. Не чуть пострілів. Де ж ворог і його нечислима сила?

Пора підкормитися коням і людям. В малій балці стала кухня і вози.

Спереду в другій балці з лагідно похилими збіччями стала колона кіннотчиків. З кобурів насипано в торби вівса, і вже його коні хрупають з повішених торбинок. Зараз привезе кухня сніданок... Перед нами рівнина на кілометр, а далі ліс, там в'їхав передній збільшений роз'їзд по добрій дорозі.

По недовгим часі з переднього роз'їзду повним галопом прибіг кіннотчик з донесенням, що перед нами німецька кіннота їде по тій самій дорозі. Сили не можна окреслити, бо виїхала з-за повороту. Роз'їзд одходе. Німці нас не сподіваються тут, бо ідуть без розвідки. Гонець полетів назад.

Бокові роз'їзди стали, а потім поїхали до нас. Торби коням знято. До кухні поїхав офіцер і обслуга кулеметів зайнять масковану позицію. Підтягнуто попруги.

Ще трохи – і весь ескадрон зібраний, розвернутий вздовж долинки лицем до сподіваного ворога. Нас не може він бачить.

Ротмістр виїхав наперед, подивився, повернувся до рядів. Команда в півголосу (подаю по-російському):

“Смірно! На молитву шапкі долой!” Зняв свою.

“Перекрестись, помолись!.. накройсь!”

“Палаші вон! Пікі к бою! К атаке готовсь!”

Знову підїхав наперед з сигналістом і штабс-ротмістром. Ще момент – і сигнал атаки! Блиснула шабля, махнула – вперед!!!

Коні сигнали знають, з міста беруть найбільшу швидкість... Близько, може 150 чи 200 метрів, німецька колона моментально розвертається і швидко зближається...

Ось воно, те страшне... Крики "ура!", блиск палашів, стріли...

Стискую шаблю до болю в пальцях, махаю нею на обидві сторони... чи зачепив кого – не знаю, і вривається в очі лице – бліде, з розкритим ротом, безвусе, перелякане, махає палашем.

В хаосі тратиться обережність і свідомість, тільки інстинкт підказує не дається ударити... В наступний моменті виджу спину утікаючих гусарів. Їх багато. Гренадери женуть і рубають.

Випустив свого Орлика, доброго, кавказької породи карабаха, скоро догнав гусара без шапки, з лівого боку з піднесеною шаблею кричу: "Стій!"

Той, похилившись до гриви, повертає біле лице, очі вирячені з таким виразом, що і тепер стоять в пам'яті. Не можу рубати – він навіть не борониться.

Ліс близько. Трохи здержую коня мимоволі. Глянув на боки: скрізь утікають і женуться. Німці одстрілюються з пістолів-автоматів. Знову доганяю "свого" німця і з якимсь одчаєм рубаю по кучоду хвосту коня. Утікай і не попадайся другим разом!

Сигнал "назад!". Німці зникли в лісі. Вертаюсь помалу і починаю оглядатися. Шаблю опускаю в піхви, на ній кров. Кінська чи, може, людська? Підношу тяжкий 10-стрільний автоматичний парабелум, гарну гусарську шаблю. Перша військова здобич!

Все поле вкрито повертаючими поволі кіннотчиками, бігають коні, ведуть полонених. На землі лежать нерухомі тіла забитих. Багато крові!.. Фершал і санитари перев'язують ранених. Крик, біготня.

Бій був короткий і кривавий, всього не більше 10 минут. Нервово напруження і піднесення помалу проходить, тіло перестає тремити. Чи то був страх?

Штабс-ротмістр видає розпорядження, весь покритий кривавими плямами. На вози кладуться ранені, звозяться полеглі. Частина лове коней, збирається розкипнута зброя.

По нашій стороні поліг ротмістр, стрілом з пістоля. Од стрілів полягло п'ятеро гренадерів. Дванадцять ранено кулями і палашами. По німецькій стороні було полягло 71, в тім командир дивізіону – майор, коло 15 ранених і кількох взято до полону.

Зловлено понад 50 коней, частина побігла за утікаючими. Знесено багато різної зброї.

Висланий роз'їзд привів з 20 людей з лопатами і вози. В спільній братській могилі поховано своїх полеглих окремо, німців окремо. Майора з трьома офіцерами трохи збоку. Тіло ротмістра перевезено до штабу полку, а звідтіль десь на батьківщину. Білі березові хрести видно далеко.

Список похованих німців зроблений на підставі знайдених документів в трьох примірниках. Один дано солтисові близької оселі.

Героєм бою був вахмістр Кржемінський! В першій моменті він зрізав голову майорові неомильним ударом, як добрий, досвідчений хірург.

Обіду ніхто не їв. Переживалось минулий бій, кожен по-своєму. Тільки перед ніччю посилились люди вечерею. З правого боку нав'язано зв'язок з 2-м нашим ескадром. Козаки десь посунулися на південь, зоставивши багато згарич, переважно мазурських.

Ночліг мали ми в лісі на обширній поляні, забезпечені у всіх керунках сильною охороною. Близько протікав потік з доброю водою. Коням овса не жаліли, а запас мали солідний, набутий у населення за гроші.

Лежучи, пережив враження дня. Починав аналізувати пережите і бачене. Насувалось питання:

Чому дивізіон гусарів ішов без охорони?

Чи ніхто не помітив моєї розубленості чи страху?

Чому так тремтіло тіло, а серце похололо та наче піднялось вгору? То, мабуть, од страху?

Ставало перед очима біле, як крейда, лице "мого" німця з німою проською дарувати життя.

Для чого його пустив, відтявши коневі ріпицю? Німці нас тут не сподівались, наша атака їх заскочила, не встигли належно розвернутися, а тим більше пустити в діло кулемети, приторочені до коней. Зрубана голова майора довершила решту розубленості. Коні мають гарні, міцні та од наших менше стиглі. Дуже добрі пістолети-парабелуми. Б'ють міцно і далеко, добре держаться в руці.

Голова майора кривава, потоптана копитами, багато страшних рубаних і колотих ран. Кров і кров. Страшно!

Нарешті знову думаю про "свого". Треба було взяти його в полон. Коня не потрібно скалічив – придався б, а той хлопець, може, одноліток, може, ще не одного пошле на той світ!

Право війни каже: "Ти мене чи я тебе", – і не може бути мови на сентименти. Так, не поважно і не розумно я учинив.

А взагалі війна є страшніша, ніж уявлялось. Що буде далі? Треба вертатися до школи, маю право це зробити хоч зараз. Трохи ніби не випадає так одразу: скажуть – нюхнув порошу, одрубав кінський хвіст і... в ноги! Треба ще трохи повоювати.

Змінено керунок маршруту на південь в напрямку на озеро Ганча.

Відомості щодень свіжі. На австрійському фронті зазначилась перемога. Франція воює. Сподіваються виступу Англії не сьогодні-завтра.

На річці Чорна Ганча і на західній стороні озера займає позицію в окопах німецька піхота. Спішуємося і займаємо позицію.

Ведеться ліниво рідкий огонь. З обох сторін сили невеликі.

Чуть на північній заході і південній глуху артилерійську стрільбу. Хіба 2-га армія виступила, а з правого боку тисне 1-ша.

Змінює нас піхота, здається, XXII корпусу. Концентруємося на півночі всією дивізією.

Наш ескадрон в резерві разом з підриивниками.

Полк змінює щораз позицію. Проводяться розвідочні операції сіткою дрібних роз'їздів. Часом вирушала більша група 50–60 кінників з кулеметами на дальше

розізнання в цій лісистій країні озер. До такої групи висилалось 2–3–5 підіривників (розуміється, зі мною). Було зірвано два мостки на шосе і один на залізниці.

Прощай, гвардія і кіннота

Небезпечна пригода

Наша дивізія атакувала в пішім строю важний залізничний вузол – ст. Гумбінен, котру боронила сильна німецька піхота і артилерія. Будучи в резерві, не прийшлося бачити цього найбільшого бою, в котрім спішена кіннота атакувала в шаблі піхоту на сильній позиції. Здобуття Гумбінена потягло великі страти.

Зазначилось тут героїство атакуючих і стійкість оборони. Перевага автоматичної зброї і тяжкої артилерії була по німецькій стороні.

Забитих і пораних було коло 30–35%, особливо серед офіцерів. Ранений був ген. Скоропадський, беручи в атаці безпосередній уділ.

Дивізія одійшла в резерв на одпочинок і поповнення. Тим часом Перша армія правим крилом підійшла на підступи до Кенігсберга на одлеглість 30–40 км.

Головні маси своїх сил Німеччина скерувала на Францію, здобула ряд кріпостей, майже всю Бельгію і загрозила Парижеві. Англійське військо і бельгійська армія на чолі з королем Альбертом бороняться завзято.

Німці мають добру авіацію, численну артилерію. Несподіванкою було появлення на небі великих аеростатів – “цепелінів”. Появлялись вони в повітрі на значній висоті, робили враження скоріше красоти і величності, ніж безпеки, кидали бомби і часом масу невеликих сталєних стріл, що, траплялось, пронизували людину і коня.

Форми величезної сигари 70 м довжини, “цепелін” одбивав срібним полиском, мав скорість 60 км/год, становив добру ціль і уживався недовго.

В керунку на Щитно повела наступ з-за Нарви 2-га Армія в силі 5–6 корпусів на спіткання з Першою армією.

VIII німецька армія, що боронила Східні Пруси, була в два рази менша од I і II наших наступаючих армій і винна була теоретично одійти за Віслу або ризкувати бути розбитою, хоть мала перевагу в артилерії, кулеметах і авіації.

Після двохижневого відпочинку і поповнення кіннота увійшла в великі ліси. Знову багато озер, річок, потоків, горбів і долин, переважно підмоклик, для кінноти трудних.

Велась розвідка численними роз'їздами. Місцевість, придатна до оборони, могла ховати багато несподіванок, тим більше, що майже серединою руху полку проходила шосейна дорога з недоброю видимістю при поворотах.

Було їх чимало, виникаючих з варунків топографічних. Рух був обережний, повільний. Ночувалось в лісі на спотиканих полянах. Німців не спотикано поза роз'їздами, котрі весь час одходили без стрілянини. Не чуть огню артилерії: може, в лісі він гине? Якись неспокойні вісті про тяжкі бої II армії під Алленштейном (Ольштин). Тим часом перед I-ю армією німецька піхота зникла. Якась несподіванка?

Певного дня полк став над річкою з досить широкою долиною. Розвідка ви-
ходе з двома кулеметами в силі взводу, коло 30 чол. Визваний до штабу з коман-
диром розвідки, дістаю наказ висадить в повітря шосейні мости, остатній коло
15 км од міста позиції полку. Казано взять 3 пуди піроксиліну.

Застава затримається в 10 км і в разі чого прикриє. На мапі промір показує
довгу греблю, міст, болотяну долину, при другім містку така сама ситуація, тільки
трохи довша гребля. Тут задержиться розвідка.

Зробивши велику дугу з лівого боку, під'їду до долини, а понад нею – до мос-
ту. На мапі озерце, може, виїду на нього. За 15 минут рушаєм, зі мною поїде 5 під-
ривників і 10 з роз'їзду. Маю на собі м'які штани і куртку чорного замшу, наган,
штуцер (подарок), кинджал, пачку галетів, плитку шоколаду. Для Орлика – овес
в кобурах.

Минаємо позицію полку, становища кулеметів саме маскуються, лава в ку-
щах рие окопчики.

Говоримо з симпатичним поручиком про своє завдання і доходим до вис-
новку, що далі хіба полк не піде, коли треба знищить мости. Щось є!

Заглядаю щораз на мапу, облічаю півколо і час на знищення мосту. Забере
разом дві години. На другий і поворот стільки ж.

По обіді будем у себе. В лісі не заблудимось, компас є.

Зоставляю роз'їзд, що зникає на обидві сторони в лісі, поручик бажає
поводження.

За греблею заглиблюємося в ліс і скорим кроком поспішаємо до міста при-
значення. Заряди на перебиття сваїв пришиковані завше раніше, запали з кап-
сулами в кобурах. Прив'язать огонь до губки і утікать. Вибухи за 10 минут. Вже
їдемо коло двох годин, коли ліс починає просвічувать. Міст винен бути близько,
бо починається озеро і долина як на долоні. Якийсь шум з правого боку.

З одним підривником обережно ідем в бік шосе, крадемося обережно з го-
товими до стрілу карабінами. Шум і рух збільшується... Обережно виглядаю.
По обох боках греблі сидить німецька піхота! Під'їхала кухня, щось видає. Зда-
лека доходе гуркіт возів, а, може, гармат.

Як можна назад! Німці, видно, потомлені, одпочивають, їдять. Маєм перева-
ги 30–40 минут часу, аби на коней!

Бігом до своїх і як можна скоріше їдемо з 250 метрів од шосе. Якось коні
інстинктивно почули небезпеку, самі обходять або перескакують старі повалені
дерева, держать добру рись. Держусь з лівого боку ближче дороги, часом спиня-
юсь, слухаю. Руху не чують. Час показує, що доїжджаєм до розвідки, а скоро і до-
лина, озеро і гребля. Сліду німців і своїх немає. Де ж поручик? З обох боків старі
високі сосни.

Приходе мисль, чин і певне задоволення. Подвійні заряди прив'язано до со-
сен, всунено запали, по знаку затлілись губки, до коней – і в ноги! Тим часом
написав донесення про рух піхотної колони з артилерією в силі 1–2 батальйонів,
вислав одного з гренадерів, додавши, що дорога буде завалена великими дерева-
ми, верхами проти руху цієї колони.

Задерже гармати і вози на 1½–2 години. З'їжджали на греблю і на другий високий берег. Далеко видно зникаючий хвіст кінноти. Он де поручик! Повітря здригається од вибухів, чуть як падають дерева! Оглядаюсь: дим, курява, тріск! В діло пішов піроксилін!

Несподівано стріли просвистіли, бзикнули кулі. Піших і кінних десятків німців стріляють з-під лісу. На щастя, не цільно. Далеко спереду більша група вискочила з-за повороту і швидко зближується. Кричу: “За мною!” – і вскакую на праву сторону. Скоро ліс лунає стрілами і криками. От те найгірше!

Кидаюсь в бік озера, між кущами бачу кількох своїх. Дорогу нам перехвачено: чи удасться вирватись, пробитись? Крик і стріляна за нами і з лівого боку. Падає один кінь, другий. Кричу щосили: “Рятуйсь, хто може, наші недалеко!”

Зовсім згубив голову, одна думка – рятуватись... Лечу на землю, Орлик падає через голову, кулі свистять. Кидаюсь в сторону озера в густий очерет, боком бачу, як то саме робить один з моїх.

Чимдалі зашиваюсь в очерет – лягаю на дно. Серце колотиться, мало не вискочить. Чую топін коней, крики, стріли трохи рідшають. Дно болотяне, трохи мішає штуцер. Добре, що шаблі не взяв. Час тягнеться поволі, аби до ночі витримати. Боюсь порушитись.

Здається, хтось ходє тут передо мною. Часом вистріл. Видно, пильнують озера, може, помітили, як ховався в очерет. Робиться холодно, все тіло починає дрижати, мимоволі стукають зуби. Думка про можливість якогось рятунку панує над усім і через те не чую надзвичайного страху.

Вкінці надходе вечір і наступає поволі темнота ночі. Стихає рух коло озера. Обережно зміню позицію, але ще не ризикую виходити, тільки підніс голову, прислухаюсь. Виразно чую великий гук з боку шосе, доходить тріщання ламаного дерева. Вночі чуть далеко, це розтягають повалені дерева, не інакше! Що треба, зроблено!

Значить, рух возів і артилерії затримано на 6–7 годин!

Це так піддало духу, що поволі почав обережно посуватись до берега. Ще трохи – і лежу в густім кущі.

По якімсь часі засуваюсь дальше в кущі. Ноги наче дерев'яні, застигли в воді. Мокрий, в болоті, підпираючись штуцером, починаю одходити далі од дороги. Наган, кинджал, набої маю. Згубилась польова торба з мапами і компасом. То не добре. Це сталось хіба, як злетів з раненого Орлика. Ніч досить тепла, рух трохи розгріває, зате починають мулити чоботи. Може, пройшла година, навкруги повна тишина і темнота.

З пам'яті приблизно лічу, що, ідучи на схід, до границі маю коло 30 км. Ліс займе 7–8 км. Далі можу спіткати роз'їзд донців. Не таке безнадійне моє положення. Значить, на схід, аби не заблудити в лісі.

З трудом стягаю чоботи і далі іду в шкарпетках. Голоду не чую і сон не бере. Так цілу ніч держу керунок на вичуття, над ранок виходжу на кінець лісу. Одпочиваю, пробую обуться – на це не хватає сили. Добре, що води скрізь під dostatком.

Десь чути артилерію. Схід сонця дає напрямок. Короткий випочинок – і далі. Тепер вдень сонце, вночі зорі допоможуть держати керунок.

Болять ноги, трохи покалічені вночі, одяга підсохла. Недалеко видно невеликий ліс на горбах. Оглядаючись на всі боки, як можу скоріше там добираюся. Ліс невеликий, 300–350 м вздовж і трохи менше в ширину. Озерце рядом. Обходжу своє укриття на всі боки.

Поля пусті, далеко червоніють дахи оселі з лівого боку. Видно, донці обійшли і не спалили, а може, їх ще тут не було?

В затишній невеликій полянці розбираюся, розстеляю одягу, очищаю з болю штучер і наган. Сонце пригріває, чоботи теж висохнуть. З пачки галетів і плитки шоколаду одна мазня.

Пішли, одначе, з апетитом! З заспокоєнням трохи почуття голоду задрімав і заснув молодим міцним сном.

Проснувся, як припекло сонце. Десь з сходу чувся міцний огонь гармат. Немає часів, десь вночі згубились.

Сиджу в ліску цілий день, щораз виходжу на край, дивлюся на всі боки. Чимало малин, пахучих і смачних, таке ожини трапляються. Заспокоюю цими ягодами апетит і прагнення (Спрагу. – Ред.). Оглядаю і чистю зброю і одягу, натяг і чоботи, хоть з трудом.

Кинджалом вирізую костур. Вечором рушаю далі, берусь наліво до далекого лісу. Місцевість тут як скрізь горбкувата, з потоками, озерами і лісками. Штучер на плечах дулом вниз, наган за поясом. Вночі йти легко, ніч зоряна, не можна зблудити. Гарматний огонь притих. Далеко-далеко вилітають вгору білі огні ракет. Що має статись – станеться.

3–5 німців нестрашні, стріляю добре. Ховатись теж легко. Другий день провів в лісі. Вночі вимився в потоці, обмив ноги, почув себе бадьоро. Знову найшов малини, а одночасно щораз сильніше хотілось їсти. Швидше б до границі.

Спав тепер одітий, тільки чоботи скинув, вечоріло, як обудився! Цілий день проспав під кущем. Їсти хотілось щораз сильніше.

Вирушив далі, од лісу до лісу, од горбка до горбка. Ракети ніби зостаються з правого боку. Одпочиваю частіше, пильно прислухуюсь і розглядаюся. Починає світати, як вийшов на якийсь хутір-колонію. Ракети досить далеко з правої сторони. Присівши, виджу дом, два будинки, садок. Обережно підходжу до саду. Десь гавкнув пес і замовк. Ну, що буде!

Стукаю штучером в двері, наган в руці. Чую рух, запалилось світло. В дверях стає фігура в білизні і повертає назад. На ліжку напіводіта жінка, двоє сплячих дітей. Рухом показую мужчине крісло: “Сідай”. Прошу жінку дати щось теплого напитись і поїсти. Зрозуміла. Запалила в плиті, поставила горнятко. Господар робить рух вийти – забороняю. Питаюся, чи далеко до границі, чи були тут сьогодні наші, чи німці.

Розуміє і відповідає по-мазурськи, вкидаючи слово-два по-російськи. До границі 5 км, нікого не було і нікого не бачили.

Господиня поставила на стіл хліб, масло, сир. Налила кружку кави, присіла на ліжку, де діти проснулися і оглядають дивного гостя.

Майже все, що було на столі, зникло. Всі мовчимо, наган під рукою, штучер між ногами, починає розбирати почуття заспокоєного голоду, вдячності і спокою.

Виймаю з гаманця два срібні рублі і кладу на стіл. Сrebro по німецькій стороні охоче приймається. Не вижу ворогості, тільки настороженість і цікавість.

На момент, сидючи, задрімав, і здавалось, зараз прокинувся. В хаті нікого, лампа горить. Беру її, виходжу в сіни, двері наліво, заглянув там – багатство!

В порядку висять звої ковбас, шинка, лежать великі два хліби. Швидко одрізав чималі куски хліба, шинки і взяв велике коло ковбаси. Засунув те і друге за куртку, ковбасу на шию, штучер в руки – і в ноги! Розвиднялось вже добре.

Скоріше аби до лісу – надійного укриття. Де ж ділись господарі? Тепер ноги несуть, наче крила.

Берусь вліво. Пробігаю з 3–4 км і зашиваюсь в наступний ліс. Харчами забезпечений на 3–4 дні, голоду не страшно, надія на рятунок набирає певності. Може, в 2½–3 км знову ліс більшого розміру. Намічаю дальшу дорогу і кладусь спати.

Сон, однак, не приходить. З розвидненням знову загриміли гармати з правого боку і, здається, не далеко. З правої сторони лісу видно голим оком вибухи, чорні на землі, білі в повітрі. Це приблизно 5–6 км.

Сон не бере, чуття небезпеки щораз збільшується. Не можу ризикувати при такій видимості, аби перескочить до того видного високого лісу. Треба переднювати на місті.

Чую, як мимоволі починає пробігати холодок по спині, дрижить тіло, трусяться руки. Страх? Може... Дуже неприємне почуття.

Переходжу на праву сторону, дивлюсь там, де б'ють гармати. Час тягнеться в безконечність. Їсти не хочеться. Гармати на якийсь час замовкли. Та тиша ще гірша. Не маю бінокля, щоб бачити краще, правда, мої степові очі бачать не гірше бінокля. А та сторона з правого боку притягає всю увагу. Треба братись в ліву сторону, де ще тягнеться стіна лісу на горбах. Аби скоріше ніч! Ракети покажуть, як держаться.

Границя мусить бути зовсім близько, може, там, де той ліс? Видається, начебто гарматний огонь трохи присунувся ближче. Чую себе спокійнішим трохи, навіть попробував шинку з хлібом – смачні. Що то молодість? Заснув, під'ївши!

І знову приходить вечір і ніч. Чимскоріше зближуюсь до наміченого міста між двох горбів, де заросленість нижча. Доходжу до рову з біжучою водою, напиваюсь і держусь другої сторони рову. Тут чимало кущів, легше йти криючись.

З пальцем на спуску, котячим кроком спинаюсь до лісної стіни. Вона ось тут... і раптом:

“Стой! Руки ввєрх!” – напівперелякане, тривожне.

Піхота – цариця поля!

Відповідаю: “Свій, утікаю з полону!” – “Пропуск!” – “Не знаю!”. Двоє виходять з похиленими рушницями. Стрільці дивляться на дивну фігуру з кільцем ковбаси на шії. Оддаю їм зброю і кажу запровадити до найближчого офіцера. Тим часом наступило дивне ослаблення, присів на кілька хвилин на пенюк і не можу одізнаться.

В короткім часі балакаю з ротним командиром і знаходжусь в штабі батальйону 21-го Сибірського стрілкового полку VI Сибірського корпусу. Короткий звіт, порядне миття і глибокий камінний сон.

Рано, в порядно вичищеному убранні і чоботях, з капітаном ком. батальйону здаю звіт командирові полку, симпатичному полковникові літ коло 50. Слухали мене з цікавістю. На мапі показав місто, де був, яке мав завдання, де зірвав дерева і загородив рух возам і гарматам. Приблизно показав, як сюди пробирався і де дістав принесені харчі. Все це списав найдокладніше на папері з шкідом з мапи. *То був день 20–21 серпня 1914 року.*

Реляція моїх пригод спішно вислана до штабу кінно-гренадерського лейб-гвардійського полку. Тим часом перебував при штабі 21-го сиб. стр. полку, котрий спішно будував позицію. До тих робіт приділено мене – спеціаліста.

Дуже скоро прийшла відповідь на мою реляцію. З неї виникало, що там знали про загородження шосе зваленими деревами і належно високо оцінено цей чин. Значить, дехто добрався до полку.

Виражено згоду на тимчасове перебування при 21-му сиб. полкові для використання як спеціаліста.

Довідався про страшну трагедію 2-ї армії Самсонова, в котру входив VI Сибірський стрілковий корпус.

Випадала та катастрофа так приблизно: VIII німецька армія спішно одійшла перед натиском I армії Ренненкампа, маскуючись малочисленною кіннотою. Німецькі корпуси маширували за Віслу.

Зdezорієнтований Ренненкампа стратив 3 дні на розвідку, де зникли німецькі сили?

В лісних масивах це зробить нелегко. II армія, маючи дані про марш корпусів VIII нім. армії, спішно ударила всіма силами на північний захід, маючи ціллю перехватити одходячих німців.

Тим часом новоназначений командуючий VIII нім. армії ген. Гінденбург і його нач. штабу ген. Людендорф з дороги на фронт скерували одходячі корпуси з керунку попереднього на південь на розтягнуті сили Самсонова.

З французького фронту спішно перекинуто два корпуси, котрі заатакували лівофланговий корпус II армії.

Цей маневр (наполеонівський) дав можливість німцям бути в два рази сильнішими на кожному місці, а тим більш при перевазі в тяжкій артилерії і кулеметах.

VI корпус правофланговий вийшов з бою з поважними втратами на північ, решта корпусів була розгромлена. Застрелились Самсонов і ком. корпусів Мартос і Пестіч. Вийшло з бою небагато, полягло і пішло до полону коло 150 000, вся артилерія і обози.

Трагедія мала місце 17.VIII.

З руху німців випадає, що ідуть тепер на I армію в великій силі. Шукають міста прорвання на її ліве крило.

VI Сибірський корпус має завданням затримати всякою ціною наступаючих німців на зайнятій позиції. Чинить це другий день з поведженням 21-й полк. праве крило корпусу. Далі підходить, здається, XXII корп. Тим часом в тім напрямку позиція ще не обсаджена.

Понісни поважні страти в офіцерах, 21-й полк жде поповнення. Це і є причиною мого тимчасового задержання.

Положено обов'язки командира зв'язку і помочі в будові позиції. Робота провадиться день і ніч. Окопи повного профілю. Ліс дає матеріал на будову землянок, легких дахів (козирки) над окопами од шрапнелі. Робляться гнізда для установлення кулеметів. В полку їх тільки чотири. У німців не менше десяти. Окремо пороблено обсерваційні пункти.

Викопано рови получения. Зв'язок становило десятку телефонних апаратів і коло 20 кінних ординарців. Телефоністи були розторопніші і інтелігентніші од звичайних стрільків. Получення проведено до штабу дивізії і командирів батальйонів сусіднього полку. Один – при команді зв'язку. Чотири апарати зоставалось в запасі. Не було колючого дроту до будови перешкоди. В міру можливості позиція була непогано замаскована. З лівого боку притихло. Перед нами почали показуватись здалека невеликі групи німців. Було очевидним, що робили пересування на північ, шукали міста прориву. Терен позволяв на скрите пересування більших сил. Праве крайнє крило займав II батальйон в загнутім окопі. Там скеровано два тяжких кулемети “максими”. Німці мали тоже “максими”. Наші стріляли з швидкістю 600/мин. Німецькі – 450–500.

Короткими ударами по позиції німці прощупували фланг позиції полку і корпусу. Найшовши позицію II батальйону, скерували там в короткім часі сильний огонь артилерії польових і тяжких гармат. Перед атакою спішно зайняли позицію три наших батареї і в найближчий резерв підійшов 23-й полк, зайнявши приготовлені окопи. Наші батареї мовчали. В добрих окопах піхота поносила мінімальні страти.

З-за горбів і пролісків показались лави. З далекої одлеглості повели огонь кулемети над головами своїх лав, котрі підходили щораз з стрілянням ближче, загинаючи своє розтягнене ліве крило.

Сибіряки спіткали атакуючих з одлеглості 100–150 м, коли ті бігли з криком вперед. Мірові, скорі залпи ротного огню були нищівні. Лави, особливо передня, замітно поріділи, попадали, почали лягати. Тепер повела огонь наша артилерія і кулемети.

Гармати били з великою прецизією, скоро і цільно. На полі забідили численні білі кулі шрапнелів.

В щілину обсерваторську було видно, як лізли назад ранені, почали спішно одбігати менші і більші групи, особливо багато нерухомих лежало перед II батальйоном, де німці ще рушали широко вперед. Кулемети там вели огонь без перерви. Там було і найгустіше вибухів шрапнелів. Ще трохи – і до контратаки пішов 23-й полк. Трохи пізніше за ним і 21-й.

Далі спереду і боку закубулилось, піднявся несамовитий галас, борючі маси почали спішно посуватись наперед.

Гармати замовкли. Од початку німецької атаки до кінця контратаки пройшло не більше 2½ годин.

Боронились німці твердо. Їхні резерви і утікаючі займали щораз оборону, стріляли, щоправда, нервово і хаотично.

Атакуючі спинялись на нових позиціях в 2–2½ км од попередніх. Німці одійшли в ліски та десь за горби. Їх кулемети повели огонь прикриваючий, а артилерія почала шукать нашу.

Наслідки цього бою були поважні. З нашого боку полягло понад 120, ранено більше 400. Страти німців забитими були непомірно високі – 1:12. До полону взято разом з раненими 8 офіцерів і близько 400 солдатів. Багато зброї ручної і 6 кулеметів.

З документів і слідства з полоненими було усталено, що атакуючі мали перевагу в живій силі 1:2, кулеметах 1:5, артилерії легкій 1:1, тяжкій 0:20.

Був то перший реванш за погром II армії. Власними очима бачив майстерну працю нашої артилерії. Вона зробила більше страт, ніж піхота і кулемети. Не раз пізніше ствержувалась перевага вишколення наших гарматчиків легкої і тяжкої артилерії. Тільки велика перевага кількості була по стороні ворога.

На певен час припинились на нашій участкові поважніші бої. Закріплювались на новій позиції батальйони. Старі займав резерв, з правого боку окопувався якийсь кавказький полк (XVII корп.?).

В офіцерів і стрілків помітна піднесена певність себе і бадьорість. Здобуті кулемети вдвоє збільшили силу автоматного огню.

Пішли десь вище реляції з одержаної перемоги. Поштивий полковник ходив веселий і задоволений. Дякував за будову позиції, обняв і поцілував при присутніх.

Ще раніше прийшли мої речі з повідомленням про призначення знаку воєнного ордена Св. Георгія IV ст. Значить, вийшов в герої-кавалери.

Тоді було їх мало. За що таке відзначення, не міг зрозуміть. Пізніше прочитав: “За создание непроходимой заграды из взорванной массы деревьев, покрывших шоссе, задержавшей движение вражеской артиллерии в важном направлении. Ст. портупей-юнкер действовал по личной инициативе, с непосредственной опасностью для жизни, под действительным ружейным огнем неприятеля...” і т. д.

Тоді полковник сказав так: “Ви уж теперь останетесь у нас. Подадим Вас к производству в первый офицерский чин. Тогда как хотите, ілі останетесь командиром связи, ілі саперной команды, которые теперь исполняют”.

Поклонився мовчки. Думаю собі: хочеш, старий, задержать довше, то і обіщаєш багато.

Тепер він знову пригадав цю розмову. Ад’ютант таємно усміхнувся. Приділено мені коня з ординарцем. По посаді належиться. Кінь непоганий, гарненький, міцний. Далеко, одначе, йому до небіжчика, вітроногого Орлика.

Позиція будується ночами по обох сторонах. Одлеглість 500–700 м. Сплю переважно вдень. Привезено колючий дріт. Досить м’який, має мало гостряків і малуватий. Хватило тільки обмотать два ряди кілків.

Що ж, і то добре. Стрілок в окопі та ще вночі чує себе певніше за цією бідненькою, скоріше провізоричною загородою.

Перед тим в великих братських могилах поховано своїх і чужих полеглих. Насипано високі могили з хрестами.

Окремо поховано 5 офіцерів, в тім к-ра 1-го б-ну і двох командирів рот. Німецьких значно більше. Один з них сам застрелився.

Зауважив в собі певну зміну. Тоді, в першій бою, на білу зброю, – забиті, ранені, кров зробили гнітюче враження. Не міг довго заснути і стратив на певен час охоту до їди.

Тепер забитих і поранених було в двадцять разів більше. Не стратив, одначе, апетиту і спав міцно.

Що то значить? Притуплення вразливості? Наслідок мого блукання по лісах і нетрях, ховання в кущах, як заєць?

Тепер би коневі хвоста не рубав і німця не пустив би. Міркуючи про те, про се, дійшов до висновку такого:

1. Тепер до школи вернутись не можу. Скінчу пізніше або підготовлюсь і складу екзамен екстерном. Як буду живий.

2. Хто знає, може, доля судила бути військовим? Начальство ласкаве, солдати прихильні, поважають, слухають. Їх тоже люблю.

3. Коли люблю солдатів, треба їм помагати в міру сил і уміння.

Найкраща поміч – хоронити їх од небезпеки, будуючи міцні окопи, надійні схоронення (бліндажі), безпечніші рови зв'язку. Старатись про кращий в більшій кількості колючий дріт, щоб заслона була певнішою, надійною.

Прибуло 40 офіцерів і поповнення з запасових батальйонів. Команду зв'язку здав, саперну поповнив майстровим народом.

Позиція розбудована далеко міцніше і вигідніше попередньої. Загороду колючих дротів поширено до 5 рядів, на ті часи це дуже добре. Остатньо робляться надійні глибокі окопчики для секретів спереду загород. Мусять дуже старанно бути масковані.

Між позиціями потички патрулів.

Вночі, вертаючись од секретів, був несподівано ранений в ногу. Куля нарушила кістку і вийшла в литку збоку. *День 28.X.1914 р.*

Моя перша рана – не остатня...

Госпіталь. Москва. Кулі російські і австрійські мали закруглені кінці і чинили в тілі рани вхідні і вихідні майже однакові, невеликі. Німецькі – гострі, виривали при виході куски тіла. Рани гоїлись довго, були криваві, шарпані.

Часом німці і австрійці уживали куль “дум-дум” з вибуховим матеріалом всередині. Розривались вони, попадаючи в найменшу тоненьку гіллячку. Вночі часто можна побачить зелено-голубі огні і почуть характерний тріск цих дрібних вибухів.

Ранення “дум-дум” завше були тяжкі – 50% несли смерть одразу, 50% – ампутацію руки чи ноги.

Кулі японські або мексиканські, тонші і закруглені, були найменше шкідливими, легко лічились поранення ними.

Сліди входу і виходу мало кривавили, а подібні були до колотої рани швайкою.

В польовім госпіталі стверджено невелике надломлення кості і поважну рану в литці, де куля вийшла.

Тут виявилась властивість моєї крові – скоро стигла і робила ніби пробку, не допускаючи викровавлення. То дуже важна річ.

Після невеликої операції видобуто маленьку кісточку, перев'язано, і рано 29.Х. на санітарнім возі їхав я до Августова.

Санітарним потягом маю бути скерований десь на тил. Сердечність, з якою прибула попрощатись група офіцерів, всі сапери і телефоністи, вільні од служби, глибоко запала в серце. Навіть боліло не так в рані.

Полковник виразив певність, що повернусь в полк, а ад'ютант шепнув, що пішов з полку вище, де треба, внесок (представлення) про нагородження другого хреста і признання першого офіцерського рангу.

В Августові провів цілі сутки. Ранених зібралось багато, коло 300. Другого дня їхав потягом. Була то подорож не дуже приємна. Вагони ogrівались слабо, докучав холод. Рух потягів великий, викликав довгі стоянки на головних вузлових станціях. Обслуга заботлива, як могла, догоджала раненим. Кормили добре, ситно.

Прийшов по двох добах подорожі в Москву. Всіх ранених перевезено самоходами до великого госпіталю десь на кінець цього величезного міста. Розміщено в кількох великих двохповерхових будинках. Скрізь ідеальна чистота. Близько ліс і річка. В великих залах по 30 ліжок. М'яка вигідна білизна, пантофлі, білосніжна постіль; лікарі і санітарки першого класу.

Харчі смачні, кухарі знамениті.

Госпіталь був організований московським купечеством. Раненим не бракувало овочів, шоколаду, цукорків, тістечок. Розуміється, що курильщикам не треба було купувати цигарок. Режим був досить гострий. Не вільно в залах палити тютюну, виходить без дозволу за брами. Не вільно грати в карти. В читальні – газети, журнали, книжки, шахмати, шашки, доміно.

Лежав я в залі офіцерській для легкоранених. Рана спочатку загнілась, піднеслась температура, біль загострився. Прийшлося полежати на столі і міцно стискувати зуби, коли запускався зонд та витягся кусочок білизни і малюсінька кісточка. З того часу рана скоро виповнялась і затягалась.

Написав додому і штабу 21-го сиб. стр. п-ку листи. Відповіді надійшли скоро. З дому повно співчуття, одчаю і всяких порад. З полку купа поздоровлень і Георгія з бантом.

Два місяці прийшлося полежати з раною. Ходив майже нормально. Почав знайомитись з Москвою, перед усім з знакомитими будовами, музеями, придивлятися до людей.

В 1914 році мало ще було стосунково Георгіївських хрестів, а тим більше вояків з двома білими хрестиками. Було приємним бачити, коли молодь поглядає з пошаною, поліція салютує. Не раз візник-“лихач” запитає малопомітно припадаючого на праву ногу з загнутою паличкою в руці вояка:

“Вам куда, кавалер?”

“На Красную.” чи “До Третьяковской!”

“Садітесь!”

Санки летять дуже скоро, широченна спина візника з бородищем до пояса не порушиться, мов ідол з каміння. Домчить скоро. На питання “Що належить?” – “С таких заштітників отечества ми денег не берьом!”

Простягнеш йому і потиснеш широченну долоню, то ще шапку зніме та поклониться своєму безплатному пасажирові!

Шановано в 1914 році Георгіївський хрест!

Враження з оглядання Москви, її знакомих будов, вулиць, музеїв не єсть можливим і не може быть приблизним за той короткий час мого перебування та ще зимою.

Величава громада собору Св. Василя, присадиста трохи, з різними по формі сьома куполами, робе враження чогось з зачарованого, не теперішнього світу.

Головне і незабутне враження зробили картини великих митців, зібрані в Третьяковській галереї.

Жива кров лється з розбитої голови царевича Івана. Через зведені судорогою пальці батька-убивця Івана Грозного капає на килим. В страшних вирячених очах жаль, страх, каяття, відчай. Уста прилипли до голови умираючого сина, рєшткі волосся на голові...

Рядом лежить тяжкий, гостро окутий, як спис, кий-патериця. Смерть положила свою печать на чоло і погасаючі очі царевича. Остатнім рухом він робить зусилля підвестись...

Великим митцем був Ілля Єфимович Рєпін. Каждый його образ має в собі глибоку продуману думку-ідею.

Шумлять горою високі дерева старого лісу. Лежать порослі мохом, просторі, величезні дерева. З нього вискочило і пнеться догори деревце-правнук, освітлене випадково соняшним промінням.

До лісу входе дорога, гине в мороку. Порозкидані кущі, трава, квіти. Між ними блищить, переливається лісова річечка. Всененарушний спокій, тиша. Життя і ще раз спокій.

Чи знайдеться другий чародій образу лісу Шишкін?

Гримлять величезні темно-сині хвилі, білими гривами нависають над глибокими прірвами морської безодні. Непроглядну темноту прорізала блискавка, освітила гірну частину величезної мачти затопленого корабля. Висять з реї порвані канати. Громада розбитків остатніми силами тримається руками і ногами реї, мачти, кінців. Над ними нависла похиленим гребенем величезна хвиля. Вдержаться люди чи змиє їх маса води?

Страшлива сила стихії, безнадійність кинутих на гибель людей, іскра надії на рятунок, боротьба до кінця.

Чується напруження всього тіла, воля зве до несення помочі гинучим. І зараз те саме Чорне море.

Ранок, тихо. Високі гористі береги, темні низиною. Світліші будинки бережного міста, при них зариси садів. З правого боку висовується в море тяжкою громадою гора лагідно закресленим контуром. Проміння ще не зійшовшого сонця одбились золотом, карміном і фіолетом на гірській громаді.

Під вітрилом помалу просувається човен, керується до міста. Човен близько глядача, котрий пізнає татарське убрання і різну городовину в човні, хоть все ще в ранковому мрякові. Золотисто-рожевий схід одбивається на дрібних хвилях яснійшою доріжкою. Яка краса!

Дві картини непорівнятного мариніста Айвазовського.

Червона площа в Москві. Маса здорових, молодих, сильних людей з зв'язаними назад руками ведуть на смерть. Барабани глушать всі інші звуки.

На коні, в зеленім темнім мундирі фігура ще молодого царя Петра I. Пильнує виконання свого кривавого розпорядження.

Історія знайде і придумає оправдання нечуваному злочинові, назве його потрібним для вищих цілей. Петра I оголосе Великим російська історія. Та поруч з цим Петра I осудить інша історія як людину. Загубив він сотні тисяч людей. П'яниця і розпусник, не знаючий міри в своїй лютості, без милосердя і жалю.

Щоб жити з полонянкою, що пройшла через не одні руки, Петро законну дружину кине в в'язницю-монастир на смерть. Пізніше, проживши з Скворонською, бувшою "полковою портомоей", зрештою, людиною симпатичною, безборонною, прикаже її перехрестити і признати царицею. Щось небувалого в житті всіх країв!

На віки заклеїв знакомитий мистець Суриков один з злочинів Петра I в своїй картині "Утро стрелецкой казни".

І ще одна картина з часів Петра, пізнішої доби. Великий темнуватий покій з столом на середині. За ним сидить не цар Московський, а імператор Росії (нова назва).

Перед ним стоїть худощавий високий син Олексій. Лице бліде, голова опущена вниз. Яструбині очі знизу дивляться на сина запитливо.

Син не може забути помершої матері. Мерзить йому оточення батька з найгіршого шумовиння всього світу. Не притягає його влада, охоче піде в монастир, він зять німецького цісаря.

В очах батька рішення. Згине Олексій лютою смертю. Суд, визначений царем з найвищих достойників, приговоре, як хоче Петро. Лише один суддя скаже: "Бути суддею між батьком і сином не можу!" Був ним наступник Мазепи гетьман Іван Скоропадський.

Мистець-філософ Микола Миколайович Ге. Один з найславніших. Росіянин і українець виразили своє почуття до Петра I - людини. Напрошується певна аналогія замислів і чинів Івана IV Грозного і Петра I.

Обидва розуміли державну потребу посідання берегів Балтійського моря і ставили ціллю пробитись до його вод.

Воював перший з шведами коло Фінської затоки і Польщею в Естонії. В Стефанові Баторію спіткав міцного далекоглядючого противника. Немало пролив крові, борючись з окупацією. В гніві забив сина. Був часом в розпачі, жалів учинків, каювся і покутовав.

Петро, ідучи до наміченої цілі, не жалів нікого, чужим йому було почуття покути, каяття, любові. Свої слабші хвилі топив в горілці, розпусті і крові. Коли

мова про історію, що назвала Івана IV Грозним, Петра I належало б назвати Люти-м. Між огромними скарбами Трет'яковської галереї подані образи були для мене і zostались в пам'яті найбільшим враженням.

Поza ними – легенди-билини, закляті в картинах Васнецова, спокійний смут-ток творчості Левітана, знайомі мотиви в чародійському світі Куїнджі, блискот-ливі портрети Крамського. Фантастична загадкова тематика Врубеля.

Не старчило б часу і уміння накреслити враження з творчості інших знако-митих мистців.

Настав 1915 рік.

З фронтів доходять відомості. На теренах Франції німців затримано. Німці займають всю Бельгію і великий шмат Франції.

Армії вкопались глибоко в землю, творячи неперервану позицію. Німці поси-дають перевагу в важкій артилерії.

Російська армія одійшла правим крилом з Східної Пруссії. Німці ведуть на-ступ в керунку Лодзь-Варшава. Тяжкі бої ведуть там сибірські корпуси.

На австрійським фронті здобуто сильну першокласну кріпость Перемишль. Бої ідуть в керунку на Краків і карпатські перевали.

Турція стала по стороні німців і Австрії. Маємо, значить, новий фронт – турецький!

Дивна річ – потягло до сибіряків! Люде хороші, начальство прихильне. Не-погано було і в кінноті, тільки в сибіряків простіше.

В кінці лютого дістав місячний випочинковий одпуск і скерування до... 1-го Запасового саперного батальйону в Харкові!

Дома спіткання, як завше в таких моментах. Багато радості, ще більше сліз. Сестри, Андрій, зяті розпитують про військове життя, бої, враження. Про госпі-таль, Москву.

Гая вросла, поповніла. Мама не змінилась, більше клопочеться, щоб чимсь смачнішим почастиувати, слухає і час од часу крадькома витирає очі. Всі задово-лені з приділу до саперів в недалекім Харкові.

Розуміється, що Гая по-старому є моїм сателітом, пес Гектор також. Вона і всі, крім Андрія, захоплена моїми хрестами. Верхом приємного враження Галі і мого задоволення було випадкове спіткання з старим жандармом вахмістром Калашниковим.

Він перший підніс руку до шапки, оддаючи пошану орденам!

Дуже докладно розпитував Андрій про військове життя на фронті, умови, харчі, настрій і т. д.

Скоро і непомітно пройшов одпуск. З благословенням, бажаннями, сльоза-ми од їжджав в Харків. Проводжаючих було чимало, переважно молодезі.

1-й Запасовий саперний батальйон містився в казармах 7-го Саперного б-ну. Числив понад 12 000 людей. Призвані з запасу і новомобілізовані проходили ви-школення і ішли на поповнення на фронт або новотформованих частин. 80% стану походило з України. Великий % офіцерів-кадровців вийшло з 7-м сап. батальйо-ном. Багато молодих.

Призначено мене інструктором саперно-підричних класів. Поруч проваджено класи телеграфно-телефонний і мінний. Праця була спокійна, цікава. Слухачі – 90% українці з південних теренів з освітою найменше народної школи, уважні, солідні. Рівно 100 чоловік майбутніх унтер-офіцерів.

Командиром батальйону був полковник Александров. Низький, товстий, ноги короткі, в широких штанах, з великої голови звисають довгі космики рідкого волосся. Він лисий, трохи підсліпуватий і глухуватий. Ходив якось чудно, викидаючи ноги вперед, що давало враження ще коротших, та ще в широченних штанах.

Комічна, маловійськова фігура. Голос тоже коротко-рвучкий, пригадував ренненкампфівський.

Проте мав високі ордени, а значить, мав і заслуги немалі. Праця, як згадував, була приємна, спокійна і незалежна. Все ж таки умови гарнізонного життя не лежали в моїй вдачі. Скуштувавши умов бойових, гострих переживань небезпеки, чув щось подібне до того, як почуває людина, випивши чару доброго, міцного і смачного вина. Захочеться ще спробувать.

Тут дивитись на науку маширування, козирання, ставання “во фронт”, розкладання і складання гвинтівки, сигнальні вигуки день в день було нудне.

Може, то випадає з недосвідчення молодості? Вправи з будовою і розбиранням мостів, стосування вибухових матеріалів при практичних вправах були цікавіші.

В квітні почав формуваться 33-й сап. батальйон. Виділено командні кадри. Переважною масою вліто мобілізованих в лютім ц. р. В маю прибули з шкіл офіцери скороченого курсу, прапорщики. 33-й батальйон перенесено на час формування до Ніколаєва.

Одїжджали тудя ешелонами по 300 людей маршові роти. В маю мобілізовано 20-літніх і ними поповнено знову роти запасові.

В червні прийшло мені проїзводство в перший офіцерський чин. Що дивно, залічено по кавалерії.

В тім часі багато було молодих піхотних прапорщиків, приділених до 1 сап. запас. б-ну для проїздення і набуття вправи по будові позиції. Це будучі команди полкових саперних команд.

Випадало, що моє представлення з 21-й сиб. стр. полку пішло через кінногренадерський, в котрім формально лічився прикомандированим. Може, гренадерський вислав представлення раніше?

Тепер лічився прапорщиком кавалерії, одкомандированим до 1-го Запас. сапер. б-ну. Чудно!

Дістав досить порядні гроші на обмундирування, револьвер і польову торбу. У доброго кравця пошив добре вигідне убрання, в військовім магазині дістав дві пари чобіт. Набув також светр, легкий і теплий, часи, три пари білизни, а найважніше – добрав нову куртку і штани шведської роботи, підшиті теплою фланелією.

Досвідчення трохи мав. Все треба мать легке і міцне. Нічого лишнього не набувать. Мав уділений 7-денний одпуск.

Дома пробув тільки дві доби. Спіткання і од'їзд мали той самий перебіг, як попередньо. Тепер спіткання наступить не скоро.

* * *

Надійшли тривожні грізні вісті. На фронті одчувся недостаток зброї і амуніції до рушниць і гармат.

Німці перекинули на австрійський фронт поважні сили. Наступив близько Карпат прорив фронту під Горлицею.

Скупивши велику силу артилерії, німці попередили атаку нечуваною силою огню. Нашим арміям по семидневному опорі цілком забракло амуніції, наслідком був драматичний відворот на 200–250 км.

Скоро потім один за другим подібні удари наступили на інших фронтах. Наслідком був відворот всіх російських армій. Звільнено майже всю Галичину з здобутим недавно Перемишлем. Зоставлено всю Польщу. Майже без бою здано кріпості Івангород (Девлін), Новогеоргієвськ (Modlin), Брест і Ковно. Три останні лічилися першокласні, особливо Ковно. При тому німці ввели проти кріпостей величезні 42-см мортири і 30-см гаубиці. Таких гармат не мала ніяка друга армія. Гранати мортир розбивали найтовщі бетонні перекриття фортів. Залізобетону тоді не уживалось.

Тоді трапився випадок, наробивший немало шуму. Кріпость III кл. Осовець, прикритий широкою долиною р. Бобр, осіддав дуже важну стратегічну дорогу на Білосток і далі на Гродно–Вільно вліво, а на Барановичі безпосередньо, затримав наступаючі німецькі сили на довший час.

Комендант дав наказ зоставить кріпость і гарнізоніві одходити. Сам виїхав. Начальник гарнізону генерал-майор наказу не виконав і зостався на місті, готуючи оборону.

З одного боку тяжкий випадок несубординації, за що суд видає найсуровший присуд кари, з другого – ризик, викликаний потребою ситуації, підтриманням військ, що бились коло Августова з правого боку, по Нарві коло Візни і Ломжі з лівого.

Осовецька дивізія блискуче виконала взяте на себе завдання. Держалась до часу, коли з обох боків німці проломили опір, загрозивши Осовцеві повним оточенням.

В найбільшій порядку одійшла, зірвавши кріпость і збираючи поважні запаси амуніції і харчів, іншого військового запасу, який могли вивезти свої, і зібрані средства транспорту.

Крім того, понад 1500 полонених в боях йшли в одходячій колоні. Комендант звався ген. Берг, нач. гарнізону ген. Михайло Омелянович-Павленко, георгіївський кавалер Японської війни.

Судив його суд за невиконання приказу старшого безпосереднього начальника і осудив би, якби не вставлення великого князя Миколая Миколайовича. Вигнав він од себе Берга. Ген. Омеляновича-Павленка з перебитою рукою на темляці, інваліда на завше назначено інспектором військових шкіл Одеської округи.

Повстало тих шкіл з скороченим курсом багато для піхоти, пара для артилерії, в Києві – Олексіївська інженерна. З генералом Омеляновичем-П-ком спіткаюся в інших обставинах і ближче.

* * *

В своїм тяжкім драматичнім одвороті армія не здеморалізувалась. Ар'єргардні частини здержували наседаючих німців і австрійців контратаками на багнети. Страти понесено великі. Викрушилися в цих боях кадрові частини. Та не було випадку масового оддавання до полону. Страти полоненими були невеликі.

На невеликім кускові Галичини, далі на північ – на Волині, Поліссі, Білорусі і Західній Двині було остановлено ворога. Спішно формувались нові полки, дивізії і корпуси. Весь промисел наставлено на потреби війни. Частина мобілізованих металістів вернулась до заводських станків. Під суд пішов военний міністр Сухомлинов.

До війни Росія не була приготовлена. Амуніції хватило ненадовго.

В побіднім наступі ворожі сили понесли поважні страти. Комунікації їх розтяглися, змусили до затримання та переходу до оборони. Кінчився окрес війни рухомої.

З вишколеною маршовою ротою виїхав я до Ніколаєва. 33-й саперний б-н входив в склад 5-го Кавказького корпусу, котрий мав тут концентрацію перед вирушенням на позицію.

Батальйон в складі: 3-ї роти саперів, рота телеграфна, рота прожекторна, інженерний парк, нестройова команда.

Моя маршова поділена на ці частини, а самого приділено до 3-ї саперної роти.

Стояла вона в селі Варварівка, 4–5 км од Ніколаєва. Фельдфебель повів 50 прибулих, я поїхав на присланім коні рядом.

На місті зголосився у к-ра роти і познайомився з 3-ма молодшими офіцерами, командирами взводів. Дістав коня, денщика, мешкання, де одразу занесено мої речі. Командир кадровик, капітан Мержанов. Решта – прапорщики: Грач, Романов, Воробйов.

Два перші з приспішеного курсу ніколаєвської школи, третій – з охотників з освітою, з Георгіївським хрестом за бойові заслуги, як і я, трохи пізніше. Був в кадровім сапернім б-ні. Всі три були студентами вищих шкіл.

Сапери розташувались на 5–7 чоловік в хаті. Село було розтягнуте по Дніпровсько-Бузькому каналі, котрий мав тут 4–5 км ширини. Часом пропливали кораблі Чорноморського воєнного флоту. В Ніколаєві знаходилось головне управління будови і ремонту всіх кораблів, починаючи од часів завоювання Криму.

В тім часі будувались тут два броненосці-дреднойти найновшого типу. Якийсь старий крейсер розбирався.

Сподівалось приїзду царя. Почалась муштра по цілих днях. Зводами і цілою ротою машеровано перед Мержановим, котрий пильно слідив за еволюціями, вправами з рушницями, відповідями на вітання чи похвали. При найменших помилках кричав, погано лаявся, казав карать. Кожний з нас старався свій взвод допровадити до найкращого стану. Придивлявся і прислухувався до оточення

Мержанов не був типом батька-командира. Високий, тяжко сидів на коні, червоне велике лице з виряченими очима, на нас дивився звисока, на солдатів – з якимсь презирством.

Велика пиha визирала з його постави і стосунку. Любив карти, був загребущий. Фахівцем був добрим, службу знав дуже добре. На поважання підлеглих, одначе, не заслужував і про це не дбав. Сапери в поважній кількості народ бувалий, городський, що їли не з однієї печі хліб, платили командирові антипатією з певною іронією. Пізніше навіть ми, молодші офіцери, перестали шанувати Мержанова за уникання позиції.

Грач, високий і стрункий, короткозорий, перейняв дещо од Мержанова, а з часом до нього наблизився. До саперів гострий, надміру вимагаючий, муштрою свій взвод вимучував занадто, щоправда, сам так же цілий день був на довгих ногах в рухові. Пізніше не маркувався на позиційних роботах, безпеки не уникав.

Романов, милий, товариський, веселий, найменше прикладався до муштри. З саперами свого взводу жився близько, був шанований. Мержанова не любив, жив якимось беззаботно, про “завтра” не дбав. Гроші його не держались, мав масу речей непотрібних.

Воробийов, поважний, обстріляний, в міру вимагаючий, був добрим товаришем і командиром. Жив скромно.

Щоб не вертаться до порушеного, подаю ще кількох з роти, що заслуговують на увагу з різних причин. З ними довший час пробув разом.

Передусім старший літами, заслужений фельдфебель, господар роти.

Дмитрій Андреевич Андреев. З походження тамбовець. В саперах 15 років. Низький, широкоплечий, з великою головою на короткій товстій шії, видавався горбатим, маючи непомірно високі груди.

Знаменитий, дбайливий хазяїн, умів держати порядок, дисципліну і шанування своєї особи. Запальчивий, крикливий, гострим не був, а карав сам дуже рідко. До кари майже нікого не подавав.

Коли котрийсь з саперів чи навіть унтерів щось провинився, Андреев голосно ляв, уживаючи оригінальних виразів.

Найгіршим зневажучим словом було “Алістакрат-та!” А вже в найбільшій гніві гриміло “Алістакрат-та, мати твою еті-та!” Винуватого це остаточно дискваліфікувало як людину і солдата.

Не будучи злопам’ятним, помітивши (...) вчинки і старання найгіршого “алістакрата”, забував про попереднє.

Старший писар Іван Іванович Барков, інженер-технолог під 40 літ, спокійний і солідний, користався великою повагою.

Молодший писар Татарінцев з свідомством зрілості, 30-літній “бродяга” (reizer). Проїшов і проїхав всі незміряні простори Росії, був в Афганістані і Персії, коротко працював в незліченній числі міст і фахів. Голова лиса, як коліно.

Кухар-шеф Кузьма. Огромні вуса і борідка завше старанно утримані – це половина Кузьми. І-шо-рядний фахівець, в минулім – “кок” морського корабля, пе-

реніс на кухню порядок і чистоту, пануючі на морі. В білім ковпакові і халаті не знижувався до роздавання страви – це лежало на помішникові. Кузьма пильнував справедливого поділу.

Конюх при кухні Гаравін. Високий, на перше враження малоповоротливий, весь зарослий густою чорною бородою. Волосся вилазе йому з вух і носа, покриває руки. Очі великі, чорні, циганські, під густими нависаючими бровами. Коні ситі, вимиті, вчищені, розчесані – циган, милуючий коні? Ні. Учений-агроном, скінчивший славу Петровсько-Розумовську академію!

Рядовий сапер Миколай Олександрович Крафт, коло 35 літ. При возі з офіцерськими речами. Дисциплінований, коректний, виглядає чисто в припасованім убранні, завше добре вчищених чоботях. Лице приємне, підголене, вуси і мала борідка гарні.

Це мільйонер, власник найкращої фабрики шоколаду. Нелегально платив другому візникові за обслуговування свого коня і інші послуги, і платив щедро.

Олександр Іванович Білоус, фершал 25 років, добрий фахівець. Малий, худощавий, з наставленням на підкреслення поваги і незалежності свого значення, філософ-резонер.

Ці семеро тримались виразною групою. Творили якими канцелярсько-кухонну аристократію, мовчки признану позасталою громадою. До цієї групи часом хтось зближувався, когось допускалось і толерувалось. Це унтери обозу і магазину – каптенармус, сигналіст і денщик командира роти, обидва завше коло його особи перебуваючі. З часом число аристократів побільшало.

Взводні унтер-офіцери довго не допускались.

Говорячи про ротні типи, не можна поминути групи саперів з Одеси. Виділялись виразно захованням, мовою, спритом. Розкидані по взводах, солідарно тримались один другого. Для прикладу подам кілька фамілій з пам'яті. Рудь, Кононенко, Кононець, Федоров – виразно українці. Міллер – німець. Путерман – жид. Мілютін – росіянин і т. д. Отож, всі вони називали себе *одеситами*, національність їх не цікавила. Класичний приклад місцевого патріотизму і солідарності. Одесити були рухливі, куті на чотири ноги бувальці, перші до доброго і злого. Мали почуття делікатності і гонору. Добували, чого не можна купити, новини приносили укриті і мало знані. Ото приклад з часів Варварівки.

Приїхала до Рудя дружина. В хаті жив Рудь з шістьома колегами. Того дня його двоє земляків поговорили з рештою і перенеслися спати в сарай на солону. А було холодно, замерзли береги лиману!

Три дні побула тут Рудьова жінка. Всі земляки і решта взводу одвідала молоду жіночку, а вона прибрала собі до помочі господиню з дочкою, всіх обіпрала і де що треба полатала.

* * *

Вертаюся до головного.

5-й Кавказький корпус кінчав концентрацію. Закінчено муштру. В визначенім дню помаширували в Ніколаєвстройові роти бат-ну. На величезній

площаді зайняли міста численні полки піхоти, батальйон наш понтонерський, відділ авіації, артилерія, кіннота. Разом 50 000 штиків і шабель. Виведено жалонерів, маленькими трикутними значками на багнетах, для ознакування лінії маршу.

Всі частини вирівняні. Командири полків і окремих б-в спереду на 15 кроків, командири рот спереду на середині, при взводах на правому крилі – субалтерни, ззаду – фельдфебелі.

Тишина напруженого чекання, сребром і золотом блистять труби численних оркестрів.

Падає команда: “Смірно! Слушай на караул!” Раз-два! Маси замерли. Очі скеровано вліво.

В оточенні генераліції, пара шагів спереду проїхав новий верховний вождь всіх озброєних сил Імперії Миколай II, вітаючись з кожним полком і окремими частинами (вел. князь Миколай Миколайович обняв Кавказький фронт).

Здається, недавно бачив царя як же інним! В сірій шинелі з солдатського сукна, з погонами полковника, лице перетомлене, землисто-біде, під очима темні круги, тільки той самий спокійний голос, та сама борода і вуси.

Враження смутне. Нелегка шапка Мономаха! Закінчуючи об’їзд, кінна група оддаляється до трибуни на лівім боці. Там, з лівого боку, установлюються оркестри. Команда: “К ноге!” Раз-два-три!

На середині два генерали один проти другого. Командуючий парадом генерал-лейтенант Істомін – к-р корпусу. Його помішник генерал-майор Селівачов – к-р 4-ї фінляндської дивізії. Перший – поставний, вище середнього росту – команду подає, другий – маленький, тоненький, з довгою бородою, в височенній шапці і довгій шинелі – передає команду частинам.

Чи хоть почують її?

“Смірно! На плечо-о-о!”

“К церемоніальному маршу! На одного лінійного дистанцію! Взводними колонами! Первий полк, первая рота, ма-а-арш!”

Хто б сподівався такого виразного дзвінкого голосу у непоказного Селівачова?

Вся увага на себе і своїх. Чуть далекі команди “Марш! Марш! Марш!”

Уже гримить оркестр, марширують піхотні полки. Темп скорого кроку. Взводи витяглись в подвійний ряд по 25 в кождім. Десь спереду Левашов. Команда “Марш!”

1 рота – капітан Тацкі – марш!

2 рота – шт.-кап. Мофет – марш!

3 рота – марш!

Думка, щоб добре пройти, витримать одлеглості і рівняння... Два завороти вліво. Єгерський марш підбодрює. Пронеси, Господи! Хвилююсь...

Чується знайоме дрижання. В остатній хвилі спокій. Певність добре виконаного руху одполірованого старого кривого клинка, сміло дивлюсь в стомлені царські очі, шабля “на плече” – і все... Їде артилерія, проносяться кінні полки.

Знову займаєм своє місто. Цар пішо обходить частини. Одним дякує за службу, іншим – за геройство в боях, нам – “за славний смотр!”

В проважаючій групі побачив наслідника. Хороший хлопчик, весело усміхається, в солдатській шинелі з медаллю і погонами єфрейтора. Рядом – могутня фігура бородатого матроса. Це нянька Олексія, здається, Коваленко.

В скорім часі 5-й Кавказький корпус вирушив на австрійський фронт. Батальйон доїхав залізницею до ст. Ярмолинці. Через городок Монастержиско, Чортків пішо дійшов до позиції під Бучачем.

Роти саперів розійшлись по участках дивізій. 3-тя саперна розмістилась в більшому селі Ромашівка в одлеглості 3–4 км од позиції. Замешкав в маленькій кімнаті, другу займала старенька господиня з дочкою, а мій денщик, Василь Гальчанський, примостився в кухні.

Це не будь-яка фігура. Майже на голову вищий мене, жиливий і костистий. Дуже довгі руки, довгий, спичастий ніс, тонкі стиснуті губи, невеликі сірі очі без якогось виразу. Нічого його не виводило з рівноваги і нічим не проймався.

Часом позволяв собі на мене побурчать, чи то за те, що мало їм, чи за те, що себе не бережу, як йому здавалось. Рації тут не мав.

Одночасно не був боязливим, просився не раз на ночну роботу. В праці не лїнивсь, робив що треба, розторопно, може, трохи помалу. Був сильним і витривалим. Не окрадав мене. Сам був завше ограваним одеситами в карти. Дїставав з дому щомісяць 15–20 рублів. 80–90% ішло до кишені Кононенка, Федорова, Кононця. Василь не гнівався. А ті ще з його насміхались.

Одним словом, хлопчина був добрий, може, дещо чудакуватий. Посїдав ще трохи почуття свого оригінального гумору.

Людність в Ромашівці була українська. Називали себе русинами. Бідність і темнота невірогідна.

Мужчини і жінки носять довгі полотняні сорочки і волосся підрізане, спадаюче на шию. Мужчини підперізуються широким шкіряним поясом (“черес”), де ховають передусім тютюн, люльку, кремїнь, кресало, губку, як мають, то гроші, гребїнь.

Грамотних дуже мало. В мові уживають незнайомих слів і виразів. Взагалі люди тихі і спокійні. Свого цїсаря поважають. Вони всі греко-католики.

В Ромашівці був свій пан. Остались по нїм парк і палац, там живуть кілька людей служби. Нїякої худобини не водитися. У всїм селі ні слїду корови, а рїдко де хрюкає свиня. Будучи в парку, слїткав двох з палацу. Зайшов до їх. Мали гітару. Попросив щось заграць.

Один заграв і заспївав знайому пісню “Ой що ж то за шум учинився?” Я підтяг, голос мав непоганий. Сам тоже заграв “Реве та стогне.” і “Ой у лузі...”. Помалу розбалакались, спочатку обережно, в кінці одверто. Були вони національно і політично вироблені. Свою майбутність в’язали з цїсарською Австро-Венгрією. Національний рух ще не зовсім ввійшов в народні маси. Існують політичні партії і представники українців в парламенті. “Демократи”, “радикали”, “поступовці”, “москвофіли” і ще якісь. Гаряче доказували, що найкращі є радикали і т. д.

Нічого такого ще не чув! Не міг підтвердити чи заперечити, тільки слухав. Найгіршим ворогом українців є поляки! З цим не погодився, почав розказувати про поляків в Запорозжжі-Кам'янським, Катеринославі, взаємних стосунках. Вони здивувались, але підкреслили, що там у нас вони не мають влади, "інакше б говорили, якби пожили в Галичині!"

При прощанні довідався, що твориться в Австрії українське військо.

Більше цих людей не спотикав.

Позиція проходила по р. Стрипі. Щовечір ішов там один, а часом два взводи на роботи. Праці намічалось дуже багато. Слабе забезпечення дротом, не закінчені окопи і рови зв'язку, тісні невідгідні землянки, цілком немає запасової позиції. Не було матеріалу на кілля до дротяних загород.

Позитивним було щораз збільшування довозу амуніції і одержання на зиму теплої білизни, ватяних штанів і курток, знаних широко пізніше під назвою "кухвайка", потім "фуфайка".

Позиція назагал спокійна. Часом кілька разів вистрелить гармата, прострелить там і тут серія кулемету. Вночі багато ракет.

Перший і остатній раз навідався в 3-тю роту полк. Левашов. Рота гарно виглядала, похвалив, задоволений. Кузьма приготував смачний, як завжди, обід. Сьогодні моя черга йти на позицію.

Спільний обід у Мержанова. Великий, масивний Левашов, випростований, має на лиці такий вираз вищості і пихи, що гнітить, як тягар. Ціде każde слово. Мержанов, ад'ютант шт.-кап. Нехаєв мають вираз готовності. Встаю і прошу дозволу вийти приготуватися до вимаршу на позицію.

"Ви малорос?" – питається Левашов. "Українець," – відповідаю. Чую в собі, як збирається злість. "Ага! Так приготуйтеся к переводу, у мене не останьотесь!" – "Слухаю. Можу йти?" – "Ідіте." – "Чортова кукла, дерев'яний болван! Чхав я на такого ком-ра!" – лаюсь так про себе, чуюсь ображеним несправедливо. До людей привик, зійшовся з піхотним начальством – і от маєш!

От воно – те, що ділить людей. За таким командиром, як Левашов чи Мержанов, солдат не піде!

На цю тему балакаю другого дня з Романовим. Милий Леонід Митрофанович голосно розсміявся. Кажу, що чую, і про свій замір зложити рапорт про перенесення, не буду ждати, поки це зробе Левашов.

Романов дивився на положення іншими очима: "Левашов – говно людина, Нехаєв – підлиза-кар'єрист. На нашого Мержанова лічить не приходиться, Гран йому дивиться в очі. Можуть тобі чинити пакості, ганяють на невдячні роботи, а перевести – це ще баба надвое ворожила.

Те, що Левашов – граф, аристократ, ще не все. Чхай на нього! Од чого маєш право офіцера і розум?

Добре обміркуєш, переживеш Левашова, Мержанова і підлизу Нехаєва. Люди тебе люблять, я з Воробйовим тоже – це важніше!"

Молодий, на око ніби легкодух, а от найшов слово потіхи і поради. Маю в ньому надійного спільника, вірного приятеля.

* * *

Перед Бучачем австрійці мали висунутий за Стрипу, добре і міцно побудований Те-де-понт – передмостове укріплення. Широкий пояс дротяних загород на сталевих кілках надійно прикривав позицію. Дріт густо наїжений гострими зав'язками – не можна перерізати нашими ножицями, призначеними до цієї цілі. Було там багато кулеметів. Два мости в'язали це укріплення з головною позицією.

З лівого боку, близько австрійських дротів, од Стрипи ішов яр, завертаючи вздовж позицій на 250–300 м. Крутіший другий берег утворював “мертве поле”, де кулі переносило.

Ярок той надавався до скуплення поважної кількості піхоти, близько австрійської позиції на випадок атаки.

З топографії терену належало припускати, що помнянутий ярок може бути замінований австрійцями, як не раз траплялось.

Робилось замінування дуже скоро і густо.

Впоперек сподіваного руху противника були вбиті малопомітні кілки, часто залізні. В однім з кілків – кільце. Тонесенький сталевий дріт, міцно прив'язаний до одного кілка, проходив в кільце другого і прикріплений до запальника в'язки кількох гранатів з товстими, надрізнаними боками.

В траві замінування достерегти дуже трудно: пелена снігу до 30 см кілки покриває.

Нога, зачепивши дротик, визиває вибух міни (...).

Два взводи, мій і Романова, визначені на розвідку і розмінування. Поле покрите снігом grubості 10–30 см. В білих балахонах сотня саперів непомітно дійшла до долини. Далі посувалось обережно повзанням на колінах. Романов правою стороною, я – лівою. Сніг пухкий, неглибокий. Інструментом до шукання дротів – руки, за поясом – малі сталеві ножиці. Переді мною сапер ефрейтор Запорожець. Міни стверджено. Дротики перерізаються, міни тепер не шкідливі. Кінчаємо завдання, пора вертатись.

Вистрашений голос “лягай!”, сильний вибух зараз, чую, як тіло нерухоміє, шум і біль. Не можу порушити руками і ногами. Невже смерть? Щось ніби тріщить.

Виджу зорі, людей коло себе, поволі притомнію. Б'ють густо австрійські кулемети. Нам це не шкодить. При мені Романов. Шум і біль в голові не проходить. Вуха заткало. Права рука – як дерев'яна, болить сильно. Крові не видно. Щораз вилітають близькі ракети, білим сліпучим світлом покривають широко терен. Наше положення небезпечне, зброї не маємо. Страт тим часом поза моєю контузією не понесено.

В кінці потроху рідшають кулеметні стріли австрійців. З нашого боку весь час тишина. Одходимо рідкою лавою. В ногах слабкість, двоє підтримує. Спотикаєм розвідку піхоти і разом повертаємось в окопи.

Маємо двох ранених в руку і лице, на щастя, легко. В позиційнім пункті ранених перев'язано.

Стверджено загальну легку контузію близьким вибухом. В голову і руку правдоподібно ударили куски промерзлої землі. Од гірших наслідків оборонили шапка і одежа. Руку з тиждень треба носить на темлякові.

Вибух міни наступив з вини Запорожця, котрий не нащупав дроту руками, а зачепив ногою і крикнув "Лягай!" Куски гранатів пішли вгору.

Випивши чаю, чув себе настільки добре, що міг йти сам, без помічі.

Мержанов дістав подяку за проведене розмінування. Ми з Романовом і сапери – ні слова.

Надходили свята Рожества Христового. Комусь з вищого начальства прийшла в голову думка ліквідації передмостового укріплення без ужиття артилерії і страти зарядів. Сапери мали висадити в повітря дротяний пояс загороди, а скуплена на переднім краю піхота в першій замішанні заатакувати і забрати позицію, а може, при удачі і Бучач.

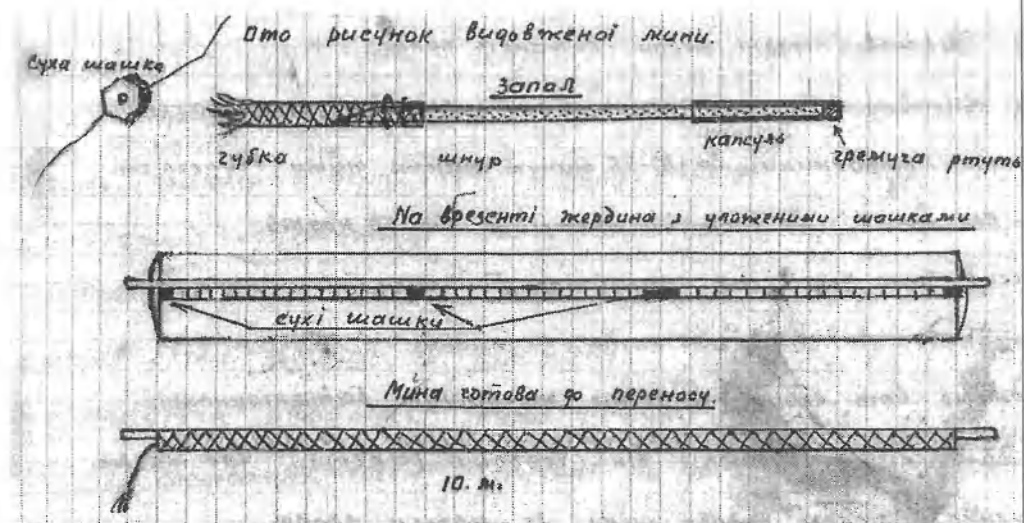
Великий страх

На мене випало небезпечне відповідальне завдання: зірвать ворожі дротяні загороди, а властиво проходи для атаки піхоти.

Для цієї цілі уживались т. з. видовжені міни. На розкладений брезент шириною 40–50 см, довжиною 10 м клалась жердина 10–25 м. Рядом укладались тісно піроксилінові вогкі шашки, по кінцях і всередині – сухі шашки в цинкових коробках, в кінцевих сухих були дірки, куди всувались капсули з гримучою ртуттю. В капсулу всовувались куски бікфордського шнуру, виповненого всередині порохом з водоодпорно ізолюваним покриттям. До кінця шнуру прив'язувалась губка. Це звалось запалом.

Губка тлилась з скорістю 5 минут $2\frac{1}{2}$ см, шнур горів 1 минута на 70 см. Час облічувався так, аби той, хто запале губку, мав час безпечно одійти. Міну несуть двоє.

Ото рисунок видовженої міни.

Приготовлено 16 мін, доставлено до позиції вомом. З 32 саперами-підри-вниками ночую в передніх окопах. Цілий день проходить на усталенні керунку для кожної пари. Чотири вибухи з лівої сторони, десять посередині, два з правої сторони. Облічаєм час на підхід. Справджуєм стан запалів і губок в бляшаних з дірками коробках на 30 минут тління.

Заряди-міни мають 10 минут тління перед вибухом. Запалювання губок од-ночасне по червоній ракеті. Збірка при землянці командира батальйону.

Червону ракету вистрело сам. День зимовий короткий, проходить скоро. В напруженні не хочеться їсти. Зранку випилось плянку чаю. Часи справджено в усіх командирів рот, звідкіль вийдуть підричники.

Згромаджена піхота двох батальйонів кинеться до атаки після вибухів, другі два з найближчого резерву готові рушити в поміч. Обійшов передні окопи ко-мандир полку.

Як звичайно, лінії стріли, там і сям вилітають ракети. Рушили підричники. За 10–15 минут мають дійти, одлеглість 300–500 кроків. За дротами – австрійці, 40–50 кроків.

Несподівано прибігає єфрейтор Бойченко – напарник його припадково ра-нений, лежить недалеко. З санітарами находимо його скоро. Передаю ракетницю батальйонному. За 23 минути випусте він червону ракету. Час маємо. З Бойчен-ком несем пудову міну, як можемо, скоро. Натикаємося на полосу загороди, хтось близько лежить, рушаємо вправо кроків двадцять. Всуваємо жердину коло сталь-них кілків. Трохи короткувата. Беру у Бойченка коробку з тліючою губкою. “Під-німи обережно дріт!” підсуваюсь трохи далі і підсуваю глибше жердину – саме враз! Секунди, минути тягнуться. Бойченко лежить ззаду, чекаєм...

Нарешті червона ракета летить вгору. Прикладаю тліючу губку до губки в запалі – секунди знову тягнуться, не одразу починає тлітись запальна... Єсть огонь, тліє. Здається, під самим носом вистріл! Невже зауважено? “Утікай!” Бой-ченко одлазе. Висуваюсь з-під дроту і раптом чую, як щось хватає за спину. Тихо задзвенів дріт. Роблю рух набік, не пускає. Кажеться, ось-ось наступе вибух. Рука не дістає на 15–20 см згасить губку. Плюю на неї – не могу попасти, тліє далі.

Чую невимовний страх. Розумію тепер правду, як волосся стає догори! Шап-ка підноситься і падає. Не вважаю на обережність, шарпаюсь назад всім тілом, всією силою – пустило! Схвачуюсь і біжу назад найскоріше. Спотикаюсь, падаю в якусь яму, може, по гранаті.

Прислухаюсь – тихо, тільки серце колотиться, як не вискоче. Здавалось, лежу довго. Якось не чуть вибухів, може, губки зле приложені до пороху в шнури? Єсть! Згриміли, покотились перекаати грому.

Схвачуюсь і знову несусь що сили в ногах, трапляю в прохід, скакаю в окоп, коли з боку австрійців затріщав змасований кулеметний огонь, вилетіли десят-ки ракет.

Поповзли сліпучі проміння прожекторів по нашій позиції, цільно лягли де-сятки артилерійських снарядів. Дуже цільно б'є австрійська артилерія – краще німецької.

Чи сподівались чогось австрійці, чи добре працювала їхня розвідка – у всякім разі готовність у їх була повна.

Атака піхоти не одбулась і не могла мати успіху без сильної артилерії. Коли, як почався, так по якимсь часі стих огонь австрійців, піхота значно порідшала, одійшла назад, раненому саперові зроблено перев'язку і скеровано в госпіталь. У мене лікар ствердив урядово “поверховне поранення гострим куском артилерійського снаряда” без небезпечності для життя.

Заперечувать не став. Було інакше. На мое “Утікай!” Бойченко помалу опустив дріт і скоро зник. Довгі гостряки того дроту вп'ялись в одержу, прорвали балахон (він там і остався, шинель, шкіряну куртку, светр, сорочку) і зірвали кавалок кожї з ровиком посередині. Рану промито, перев'язано, напоено обов'язковим чайком, щось при тим з'їлось. Переживав ще свій страх... Був він більший і глибший, ніж попередньо і пізніше, коли переживалось не одну небезпечну хвилю.

Здається, такий страх на війні переживається, коли людина попаде в смертельне небезпеченство, одиноко, без надії помочі. В чужій шапці, з підриивниками вернувся в Ромашівку. Ахнули Василь, старушка-господиня, глянувши на шинель і куртку, порядно порвані; підняли лемент, коли побачили далі білизну в крові і перев'язані груди.

Заспокоював їх як міг: нічого, мов, небезпечного немає. Добре б було позашивать порвану одержу.

Привів Василь зараз сапера Гузія, як показалося, доброго кравця. Той мав усе потрібне з собою, і тут, на місті, все гарно позашивав, навіть знаку не осталося.

Прибігли Романов, Воробйов, Андреев, взводний Соловйов, фершал, чимало народу зібралося коло хати.

Все добре, що добре кінчається. Склавши ротному реляцію, подав рапорт про ранення і зв'язану потребу в одпочинку в ліжку.

З команди піхоти пішла реляція про працю саперів дуже добра, про мене окремо, з представленням до нагороди. Сапери дістали 10 медалів “за храбрость”, я – нічого. Левашов пам'ятав...

Спина гоїлась поволі, пекло часом. Зосталась там надовго темна пляма, тепер ніякого сліду.

Трохи полежав в ліжку, на позицію не ходив. У Мержанова не був ні на Різдво, і на Новий рік. Заходив тільки по службі. Він ніби пом'якшав трохи, та не проходило почуття нехіті.

В початку січня 1916 р. вислано мене на укріплення позиції Дикої дивізії верст за 25–39 вліво.

Дика дивізія. Великий Князь Михаїл Олександрович

Щось про цю дивізію чулось, читалося, хотілось її побачить. Молодший брат царя, Михаїл Олександрович, допустився нечуваного учинку. Закохався і оженився з розведеною жінкою якогось адвоката. Наслідком цього сімейним судом Михаїл Олександрович зістав видалений з імперії і жив в Парижі.

Коли почалась війна, будучи генерал-лейтенантом кавалерії, вніс просьбу до царя про дання йому можливості взяти участь у війні і призначення якоїсь частини кінноти, відповідаючої своєму рангу. В відповіді цар одмовив в якій-будь команді регулярної армії. Замість того запропоновано організувати добровільно-охочу одиницю і над нею обняти команду. Справа романтична В. К. (великого князя. – *Ред.*) була в світі широко відома, зробила йому масу симпатиків, передусім в армії, де користався популярністю.

На заклик добровільно-охочої служби одізувались войовничі народи Північного Кавказу. Жива була між ними пам'ять ще недавньої боротьби за волю. Ці народи в армію не призивались. Тепер пішли масово, з своїми кіннями, знакомитими шашками і кинджалами. Карабіни і набої були з запасів армії.

Сформувалась численна кінна дивізія з полків, названих територіально: осетинський, черкеський, чеченський, два дагестанські і татарський. Чомусь названо її Дикою.

До неї потягся квіт офіцерів гвардії і голосних полків армейської кінноти. З інших країв з-за границі не було недостатку. Князь Мюрат – безпосередній нащадок знакомитого наполеонського бога кінноти, князь Станіслав Радзівіл – кузин Вільгельма, в минулім ганноверський гусар, пізніше – забайкальський козак. Іспанський гранд, славний спортсмен-кіннотчик і т. д.

Тому було цікаво власними очима побачити екзотичну дивізію і її офіцерів. Взвод ішов без рушниць і інструменту, котрі зложено на кілька возів разом з ранцями.

Марш пройшов скоро і легко. Почали попадатися “всадники” щораз більше. З їх боку не видно ніякого зацікавлення нами... В бурках і великих папахах виглядали мальовничо. Без бурок, в черкесах, з шашками і кинджалами в сріблі, зовсім красиво.

В штабі дивізії зголосив своє прибуття і зараз достав квартири для людей і для себе. Штаб дивізії поміщався в одлеглості коло 5 км од позиції. Резервні полки ближче по селах. Нас заквартировано і приділено до харчування до 1-го дагестанського полку.

В околицях розміщення дивізії було кілька маєтків і фільварків, покинутих власниками, як і в Романівці.

Коні мали добрі поміщення. Всі штаби містились в вигідних великих домах-палацах. Навіть дещо осталося служби, котра найшла собі заняття. Парки і чималі ліски забезпечували топливом і матеріалом.

Вечеря і сніданок добрі, смачні. Хлопці також задоволені. Вигідні квартири і чисто.

З Соловйовим і кількома саперами йдемо на позицію. Спокій, не чути стрілянини. Позиція недалеко, але що за позиція? Ніякого дротяного загородження!

Окопи провізоричні, землянки невеликі, тісні. Завернуті в бурки кавказці неохоче дають дорогу, поглядають з цілковитою байдужністю. Тут життя і права інші.

Участок дивізії 4 км. Праці буде з головою, а час командіровки – 15 день. Нарядуюсь з усіма, роблю поділ праці, укладаю план. Складаю план цей в штабі

дивізії і спис потрібних матеріалів. До штабу свого 6-ну висилаю просьбу про вислання 10 пильщиків. Саперів ділю до розбудови окопів 20, старший – Міллер, ефрейтор, одесит. Ставить пас дротяних загород – 10, старший сапер Джух. До цієї роботи впросився Василь, він нудиться.

До праці помічничої просив визначать по 100 з офіцером. Тепер ще справа ночного забезпечення будови поясу дротяних загород: узгодження типів вигіднішого і безпечнішого плану розміщення частин в попередній лінії.

При своїх клопотах в штабі дивізії, представлено мене В. К. Михаїлу Олександровичу.

В кителі з генерал-лейтенантськими погонами, робив дуже добре враження.

Високий, широкоплечий, держався прямо, нічого не свідчить про високе положення. Замітна чимала лисина на низько остриженій голові. Лице продовгувате, худощаве. Сірі великі очі дивляться уважно, спокійно. Під прямим форемним носом невеликі вуса. Весь вираз лиця викликає довір'я, впливає на заховання ширості.

Голос – низький баритон. Взагалі робе враження маломовності. Мої просьби перелічив підполковник штабу, мені довелось дещо пояснювать або доповнювать.

Розпитував коротко про службу. Почувши, що почав війну в Пруссії в лейбгвардії кінно-гренадерським полку, значусь по кінноті, якось підкинув голову: “Да!” “Так точно, Ваше Вис-во!” – “Приятно слишать.” На тім кінчилось. Все, що треба, буде.

Робота рушила справно. В парку і лісі готовились кілля, пилялись дошки. Возилось з парку інж. колючий дріт, скоби, гвозді, кирки, лопати.

На самім початку розвивання праць на позиції і при загородах виникла непередбачувана поважна перешкода – всадники не хотіли працювать!

Коли Соловійов прикрикнув на такого, що нехотячи тикав лопатою в землю, чеченець схвативсь за кинджал: “Секім башка!” Це не жарти...

При підношенні кілля, звоїв дроту, забиванні довбнями кілків те саме – за півроку нічого не зробимо тим темпом. Мене як і не примічають, свого офіцера трохи толерують. В чім річ? Що робить? Раджусь з тим офіцером. Він старший літ на десять, Георгіївський кавалер, дещо пояснив і чимало цікавого розказав. Коротенько це подаю.

Всадники, так їх офіційно називають, прийшли в дивізію з своїми звичаями, поглядами, лікарями-знахарями, муллами, бо всі магометани. Великого князя прямо боготворять, ідуть за ним або куди направить без застережень. Магометан чимало і між офіцерами. Всі всадники хоробрості безмірної, в рухомій війні помислові, хитрі, находчиві. Багато напусти крові німцям і австрійцям, а собі добули слави. Придивіться: що другий має як не хрест, то медаль “За храбрость”. Ордени дуже люблять, стараються їх роздобуть всяким способом.

Для їх була приготовлена певна кількість хрестів з півмісяцем і зіркою, вмісто св. Георгія на коні зі списом.

Отож з цього поводу випало велике непорозуміння, мало не бунт! Перший раз одбувалось нагородження хрестами і медалями групи відважних всадників. Полк зібрався, як водиться, на цей урочистий момент.

Особисто великий князь причепив орден, полк оддав гонор своїм першим кавалерам. Раптом крики протесту, незадоволення!

“Зачэм обман! Зачэм мэсац? Давай Єгорку Джигіт!” “Джигітом” у горців і козаків звався найсправніший кіннотчик. Не помогли пояснення, умови: “Давай Єгорку Джигіт, забирай мэсяц!” Заспокоїлись, як прислано потрібну кількість хрестів з штабу корпусу по срочному запотребованню вел. князя.

Горці як діти. “Зачэм плохой война? Моя шашка рубі, кинджал рэж, винтовка стрэляй! Дира сиди – плохой война!”

З того часу зникли хрести з півмісяцем і зіркою. Були випадки і такі. Приводе всадник полоненого ним офіцера – за це належитья хрест. Виходить в тім випадку к-р полку, дякує, обіщає орден. Всадник кричить: “Давай Єгорку!” Той пояснює: дістане хрест за день-два.

“Давай сичас!” – “Сейчас не імею, получиш пізніше.” – “Нэт Єгорка – нэт плэний офіцер!” Блиснула шашка і знесла голову полоненому... Рубали всадники знакомито, безпомильно! До речі, кавказці до всіх звертаються (...) – “ти”.

В умовах позиційного життя всадники робили виправи до австрійців, приводили полонених, притягали кулемети, а навіть малу 4-см гарматку.

Робили це без відома начальства на свою руку. Все для “Давай Єгорка!” Розуміється, не завше була удача. Траплялось інакше, були ранені і забиті. Не було випадку, аби которий попав до полону. Ранених виводилось, тіло забитого виносилось, як веліли Аллах і його пророк Магомет.

Ці візити підносили чуйність австрійців, кидали вони багато ракет, пускали кулеметні черги.

Все ж таки ходили. Мали очі днем соколині, вночі совині. Рухи kota і лиса.

За тиждень троє моїх ранено наслідком виправи чеченців. Прошу про видання категоричної заборони самовільних виправ, а разом захоотить всадників до кращої праці.

Такі прикази були видані з додаванням, що за добру поміч саперам при укріпленні позиції будуть давать нагороди, як за одвагу в бою чи здобуті трофеї.

Помогло знакомито! Сапери не пізнавали вчорашніх “лодарів”! Працювали старанно, охоче. Були сильні, меткі, понятливі. Одночасно починали на нас дивитись прихильніше, слухались.

Верхом признання своїм було поклепаня якогось черкеса чи інгуша по моїй спині з привітливою усмішкою білих вовчих зубів.

Скоро поставлено дротяну загороду в 8 рядів. До повного профілю доведено окопи. В той час допки пилялись од ранку до вечора. 30 з сокирами і пилами валили і обробляли товсті дерева. Під надзором Соловійова, Міллера, Джуха і мало-замітного малого Путермана, одесита-жидка, копались великі глибокі котловани під бліндажі. Копались вони 20–30 м од передового окопу, а получались з ним глибоким ровом. Тут Путерман випередив усіх!

Коли закінчено перший бліндаж довжини 40 м з двома виходами, отопленням, столами, лавами, де можна полежать під надійним потрійним покриттям з 40–45-см колод та земляним валом 2 метри, а другий кінчався, почувлось не одне

“Ва-х!” задоволення. І це було для нас приємним. Будова бліндажів зайняла два тижні. Землянки для офіцерів під таким самим покриттям (...) 2½ м мали підлогу і оббиті тонкими дошками стіни і верх. В бліндажах стіни оббито на 1 м. 6-дюймова, а навіть 9-дюймова артилерія не була страшна.

Становища кулеметів, пункти обсерваційні виложено мішками з землею. Кінцевою роботою було виложення земленосними мішками стрільниць та поставлення по всій позиції перекриття з тоншого дерева, т. з. козирків з 20 см покриттям землею.

Це охорона проти шрапнелів і гранатних кусків. Од 5. I. до 6. II. перебував взвод в Дикій дивізії. Вмісто двох – чотири з половиною тижні.

За цей час трапилось кілька випадків: про них варто згадати. На початку певного дня сапери не їли обіду. Причина: “варився молодой вкусний кобилка!”

Од того дня в подібних випадках сапери мали “пілав” – бараціну з рисом і “чіхір” – кислувате вино.

Мало одбутись свято, здається, черкесько-інгуського полку, де тепер сапери живились.

Проходячи мимо кухні, чую крики і громаду всадників. Що там? З тридцять баранів готувлять на свято. Їх не ріжуть, а одрубують голови. Був тоді при шаблі, здається, ішов в штаб полку.

Дійсно, рубають. Та як! Шашка вгору, падаючий наперед крок, свист клинка, голова одлітає, а толубище стоїть момент, потім осідає. “Ва-х!” Знали мене вже, навіть салютували!

“Попробуй, рубай!” – хтось пропонує. Всі цікаво дивляться. Шабля гостра як бритва, та чи зможу так рубнуть?

Немало залежить на оціні цих природних рубак...

Баран уже стоїть, ремигає. Що буде – спробую. Шабля трохи інакшого вимагає удару – більше крива, треба робить удар рішучий. Вийшло не гірше, як у інших.

“Ва-х! Дай шашку, пасмотрім!” Оглядано, згинано, пробувано щупать на звук, гострість на ніготь. Ще більше прибуло поваги.

Як ще, стріляючи з нагана до цілі на 50 кроків, умістив три кулі в середині, був признаним зовсім “своїм”.

В (...) полку на святі був присутнім великий князь. Будучи гостем, мав місто вигідне, приглядався всім уважно. Настрій свійський, родинний. На столі багато закусок, немало бутілок. Дання гостро приправлені: часник, цибуля, перець, навіть свіжі помідори. Шашлик, бастурма, дика коза.

Все попивається вином – червоним і білим. Михайл Олександрович їв небагато, випив, може, з три бокали вина. Прислухувався до розмови, часом щось одповідав. Загальний настрій піднесений, веселий. Перейдено до кількох менших кімнат. Подано там чорний кофе і коньяк. За малими столиками присілось за карти. Граю з трьома в вінт. Четверо молодших рядом розписало пульку преферанса. Карти ще не розпечатані. Входе великий князь, робе знак: “Сидіть, не вставайте”.

Один од преферанса просе: “Ваше Височество, положіть на карти руку – на щастя!” Той почервонів, хвилину затримався, потім скоро протяг руку, взяв одну колоду, моментально розірвав в пальцях надвое, усміхнувся, ще більше по-

червонів і скоро одійшов до інших кімнат. Всі скочили з міста і кинулись розбирати порвані карти на пам'ять: "Яка велика сила в пальцях!"

Присутній старший віком полковник Фролов зазначив: "Сила по батькові, Олександр III легко згинав підкови і щодень колов тяжким топором сажень дров!"

Фролов командував, як припоминаю, чеченським полком.

6. II. взвод вистроївся перед штабом дивізії. Одходив в Ромашівку, виконавши завдання. Ранені сапери стояли в рядах. Всі троє пролежали по два тижні в околоткові, а рани затяглись; кості не порушені, а всі в ноги.

Нашою працею задоволені всі од вел. князя до всадників. Заслужили сапери собі поважання і вдячність.

Заслужили і нагороду – 10 хрестів і 15 медалів. Подякувавши коротко за положений труд в небезпечних варунках, великий князь, згідно з уложеним реєстром, причепив на гурди нагороди вибитнішим саперам.

Мені першому дістався орден Св. Анни. Червоний темляк до шаблі і маленький хрестик, вправлений в верх ефесу. На кривім забезпеченні руки надпис вигравіровано – "За храбрість". Клинок злотоустовський.

Подаючи шашку, В. К. почервонів і потиснув руку. Всі сапери дістали по бачкажці червоного вина, а для мене прийшов бурдюк кахетінського.

Перша бойова нагорода, та ще з рук великого князя зробили належне враження в штабі 6-ну.

В Ромашівці всі взводи вишикувались до повітання товаришів: 10 хрестів і 15 медалів блистіло на грудях перших кавалерів; давало їм це, крім морального задоволення, певні користі матеріальні: за хрест – 3 рублі, за медаль – 50 коп. місячно.

Щиро, по-приятельському, здержано, а навіть заздрісно вітали Романов і Воробйов, Мержанов і Грач. Прийшли поздоровлення з бойовою нагородою од Левашова і з усіх рот.

Крім рапорту про виконані роботи, штаб і командування батальйону дістало подяку з Дикої дивізії "за отлічну роботу при укрєпленні позиції" (...). Вино випито всією ротою. Одесити, крім одержаного, оказалось, мали ще два бурдюки скомбінованого! Проворний народ! Міллер, Путерман, Федоров мали хрести. Рудь і Кононенко медалі. Обливали нагороди щедро. Соловійов прийнятий до аристократії.

З дому прийшов лист і посилка з смачними речами. Була там бутылка доброї міцної наливки.

За два дні 9. II. були мої іменини. Саме на час – нагорода і посилка 8. II. Розшалілась сильна снігова буря. Маси сухого колючого снігу не давали висунуть носа з хати. Цілий день і ніч гуляли вихори.

Не прийдуть запрошені гості, не буде з ким провести моє свято, випить по чарці, закусить чим Бог послав. Хату занесло так, що дверей не одчинеш. Тільки вітер гуде і свистить.

Пізно. Сплять бабка з дочкою, спить Василь (він має медаль). Сам за столом, думкою з своїми рідними. Вони, певно, тоже згадують надходящий день моїх іменин і народження.

Коло півночі щось загуркотіло, аж хатина затряслась. Обудилась баба, в кухні почувся рух Василя. Запалили другу лампу. Чусмо, щось сунеться під стінами. Щось чи хтось протирає засніжене віконце. Закутане лице.

Всі кидаємось в сіни, спільними силами одчиняємо двері. В сіни сунеться обліплена снігом людина, а за нею кінь. Веду до себе нежданого гостя, з конем zostався Василь. Стара розводе огонь гріть чай.

Помагаю роздітись прибулому, саджаю до столу. З'являється Василь, забирає шинелю і шапку на кухню. Піхотний підпоручик. Знімає шаблю. Щось ніби знайоме, своє. Ще хвилинка – і сердечно обнімаю Колю Рижка.

Пізнає і він мене. Він був перед війною знаним і популярним серед молодечі Олександрівська.

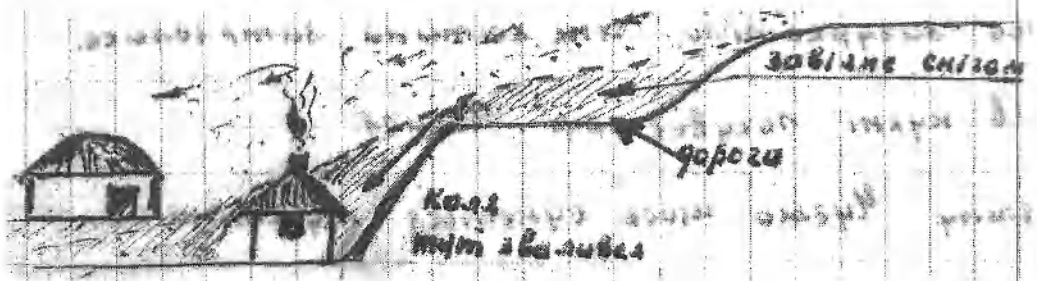
Тоді існувала організація спортивно-військова (...) на взірець скаутів (...).

Поза заняттями спортивно-краєзнавчими багато часу уділяється на військову муштру і вправи з дерев'яними карабінами.

Мають інструкторів військових і спортивих. Військовими званнями називались старші (...).

Коля Рижко був фельдфебелем. Невисокий, міцно збудований, голосистий, виспортований, знаменитий гімнастик, Коля був предметом подиву серед молоді, а не одна каро- чи блакитноока потиху вздыхала. На війні, по скінченню школи з 4-місячним курсом, – 8 місяців.

Був ранений, має дві нагороди. Власне, їхав з штабу полку, де дістав Анну III ст., до недалекого резерву. Буря захватила в дорозі. Кінь збився і звалився на хату.

Коля командує ротою півроку. Його дивізія займає позицію недавно. Дорогим, несподіваним гостем був Коля. Спомини, радість, спіткання. Прогнали сон. Вірний традиціям, неп'ющий і не курящий, Коля цим разом поступився. Спробував вина і горілки.

Ранком вітер зовсім затих. Все село занесене снігом, тільки видно верхи будинків. День ясний, небо чисте. Спільними силами зроблено ход до сараю і переведено Рижкового коня. Два дні трудились сапери і людність, прочищаючи вулиці і двори.

Попрощались ми з Колею, щоб більше ніколи не спіткатися. Минуло понад 40 літ, як узнав про його судьбу. З війни повернувся в ранзі штабс-капітана з численними високими бойовими одзначеннями. В домових війнах уділу не брав. Працював в зв'язку. В часі впровадження колхозів був "репресирований", т. з. ар-

штований і вивезений в безмежні сніги півночі. Слід по нім загинув. Як загинув слід по мільйонах в часах одного з найбільших злочинів в діях людськості.

* * *

Знову потяглися сірі дні. Левашов мав добру пам'ять. Прийшла телеграма про одкомандирування мене десь до іншої частини. Узнавши про це, лягаю в ліжку і складаю рапорт "Сего числа заболел, служби Его імператорского Величества нести не могу...". Ніхто не має права мені не вірити! Ніхто не має права контролю. Вистарче порошок од фершала, кинутий на смітник. Поїхав Грач. Мержанов ходє хмурий. Виздоровлюю одразу.

В марті батальйон одходе на відпочинок в район Волочиська. 3-тя рота розміщається в містечку Тарнорудка над р. Збруч перед воєнною границею з Австрією. Церква, жидівський гандель. Можна набуть булки, молоко, масло, яйця. Маширували через Будзанів і Скалат.

На Ікві. Славна операція Брусилова

В Тарнорудці мешкання вигідні. Погода тепла, весняна. Сапери одпочивають, обмиваються, обшиваються. Був Великий піст. Надходив Великдень. Рота говіла.

З Романовим живемо рядом. Його денщик Мілютін, як досвідчений і розумний великомійський бувалець, діставав через жидів все, чого не хватало. Василь цілким собі підчинив і на нього дивився звисока. Зате Василь достарчав нам дуже дешево свіжі яйця. Секрету тих операцій Мілютін не міг постигнуть. А вияснився він під кінець нашого перебування.

Почалось з крику якоїсь баби. Стояв саме перед мешканням. З дальшого двору вийшов Василь і довгими ногами ішов в мою сторону. За ним з двору вискочила баба, кричала на всю вулицю, махала руками. Ставали сапери, виходили інші баби, додали свої голоси – кричать і лаяться баби уміють скрізь. Василь проходить на квартиру з лицем, нічого не виражаючим.

Отож, діло було таке. В сінях, не покритих стелею, на горищі кури несуться. Василь, маючи високий зріст, запускає там свої довгі руки, нащупує гніздо і знесені яйця вибирає.

Робив це методично, не підряд, ніби заходячи до товарищів в гості. Ця операція тяглась довго, тепер попався.

Признаватись, що я ті яйця їв, не випадало. Василь постояв дві години під рушницею.

На насмішки не звертав ніякої уваги. Яєць більше не вибирав. Скоро рота після Великодня перейшла над р. Ікву, притоку Стиру.

Перед нами містечко Млинів. Спочатку рота стала в селі Ужинець, а потім пересунулась трохи на північ.

Позиції розбудовано вище всякої похвали, старанно і надійно. Куди краще, ніж робили ми. Місцевість покрита лісом, криє глибокі рови получения. Ґрунт